

İnsanlık Dışı Suçlarda Ahlaki Uzaklaşma¹

Ali Koçak*

* Dr. Öğr. Üyesi

Şırnak Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Din Psikolojisi Ana
Bilim Dalı

kocak.ali@outlook.com.tr

Şırnak / TÜRKİYE

Öz

Ahlaki faillik hem insanlık dışı davranmaktan kaçınma gücünde hem de insanca davranmaya yönelik proaktif güçte kendini gösterir. Ahlaki faillik kendi kendini organize eden, proaktif, kendini yansıtan ve öz-yaptırımlarla ilgili kişisel standartlara dayanan öz-düzenleyici mekanizmaları kapsayan geniş bir sosyobilişsel benlik teorisiyle ilişkilidir. Ahlaki davranışı kontrol eden öz-düzenleyici mekanizmalar, aktive edilmedikçe devreye girmezler ve ahlaki öz-yaptırımların insanlık dışı davranışlardan seçici olarak ayrıldığı birçok psikososyal manevra vardır. Ahlaki uzaklaşma² ahlaki gerekçelendirme, aklayıcı bir dil ve avantajlı karşılaştırma aracılığıyla insanlık dışı bir davranışın değerli bir davranış ya da durum olarak bilişsel yeniden yapılandırılması; sorumluluğun dağıtılması veya üstlenilmemesi yoluyla bireysel faillik duygusunun benimsenmemesi; kişinin davranışlarından doğan zararlı sonuçların etkilerinin önemszenmemesi veya en aza indirgenmesi; suçun mağdurlara yüklenmesi ve mağdurların insandışılaştırılması üzerine kuruludur. Birçok insanlık dışı eylem, sorumluluğun dağıtılması ve işlevlerin bağlantısız alt bölümlerinin üstlenilmesi yoluyla zararlı faaliyetlere katkı sağlayan normalde düzgün insanların yürüttüğü meşru girişimlerden oluşan birbirini destekleyici bir ağ vasıtasıyla işler. Ahlaki kontrolü devre dışı bırakan birçok mekanizma göz önüne alındığında, medenice bir yaşam kişisel insani standartlara ek olarak, şefkatli davranışı destekleyen ve gaddarlığı reddeden, sosyal sistemlere yerleşik güvenceler gerektirir.

Gönderim / Received:

14.04.2022

Kabul / Accepted:

26.09.2022

Alan Editörü / Field**Editor:**

Emine Yücel

¹ Bandura, A. (1999). Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), 193-209. Doi: 10.1207/s15327957pspr0303_3

² Orijinal makalede yer alan "moral disengagement" ibaresinin karşılığı olarak "ahlaki uzaklaşma" ifadesi kullanılmıştır ancak anlam karmaşası yaratmamak adına bu ifadenin aydınlatılmasında yarar vardır. "Ahlaki uzaklaşma" kavramı, ahlaki gerekçelerle belirli durum veya davranışlardan uzaklaşmayı-uzak durmayı değil; ahlaki olmayan, acımasız ya da insanlık dışı davranışları sergilerken içsel ahlaki kontrolün askıya alınmasını ya da geçici olarak devre dışı bırakılmasını ifade etmektedir. (ç.n.)

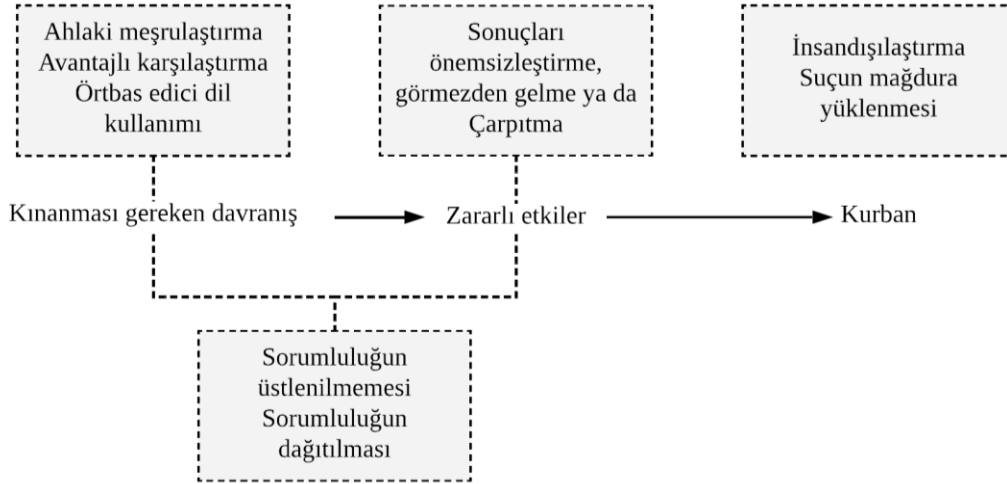
İnsanlık dışı davranışlarda ahlaki öz-yaptırımların devreye girmemesi hem bireysel hem de kolektif düzeyde artan bir insanlık sorunudur. "Onu Herkes Yapar" adlı yakın zamanda çıkan kitabında Gabor (1994) hayatın her alanında ahlaki uzaklaşmanın yaygınlaştığına işaret etmiştir. Psikolojik ahlak teorileri, ahlaki davranışların ihmalıyla ilgili olarak çoğunlukla ahlaki düşünceye odaklanmaktadır. İnsanlar, faillerin insanlık dışı eylemlerini nasıl haklı çıkarabileceğine bakılmaksızın kendilerine yapılan yanlışlardan muzdariptir. İnsani davranışların düzenlenmesi, ahlaki akıl yürütmeden çok daha fazlasını içerir. Bütüncül bir ahlaki faillik teorisi, ahlaki bilgi ile akıl yürütmeyi ahlaki davranışla ilişkilendirmelidir. Bu ise esas olarak ahlaki bilişle sınırlı bir ahlak teorisinden ziyade ahlaki faillğe odaklanan bir teoriyi gerekli kılar. Fail teorisi, insanların ahlaki standartlara uygun şekilde yaşamalarını sağlayan mekanizmaları açıklar. Sosyal bilişsel teoride (Bandura, 1986, 1991), ahlaki akıl yürütme, ahlaki standartlardan ve ahlaki failliğin getirdiği öz-yaptırımlardan kaynaklanan öz-düzenleme mekanizmaları aracılığıyla davranışlara dönüşür. Dolayısıyla ahlaki benlik kendi kendini organize eden, proaktif, kendini yansıtan ve kendi kendini düzenleyen mekanizmaları kapsayan, çok daha geniş sosyobilişsel bir benlik teorisi üzerine inşa edilmiştir. Bu benliğe referans süreçleri, ahlaki davranışın bilişsel düzenleyicileri kadar motivasyonel düzenleyicilerini de sağlar.

Gelişimin ilk evrelerinde davranış, büyük ölçüde dışsal etkenler ve sosyal yaptırımlar tarafından düzenlenir. Sosyalleşme sürecinde ise insanlar, ahlaki davranışla ilgili öz-yaptırımlar için rehber ve ana temel olarak hizmet eden ahlaki standartları benimser. İnsanlar bu öz-düzenleme sürecinde davranışlarını ve onların hangi şartlar altında gerçekleştiğini gözetirler, ahlaki standartlara ve algıladıkları şartlara göre yargıda bulunurlar ve eylemlerini vardıkları sonuca göre düzenlerler. Kendilerini memnun eden ve özsaygılarını yükselten şeyler yaparlar. Kendini kınamayı beraberinde getireceği için ahlaki standartları ihlal eden davranışlardan kaçınırlar. Kişinin ahlaki standartlarını ihlal eden bir davranış için olumsuz öz-yaptırımların sınırlandırılması ve kişisel ahlaki standartlara uyan bir davranış için olumlu öz-yaptırımların desteği ileriye dönük olarak işler. İnsanlık dışı şekillerde davranmaya yönelik durumsal motivasyonlar karşısında, insanlar kendi kendilerini etkileyerek başka türlü davranmayı seçebilirler. Öz-yaptırımlar davranışları kişisel standartlarla uyumlu hale getirir. Ahlaki davranışın motivasyonu ve düzenlenmesi, hâlihazırdaki öz-etkililik süreçleriyle gerçekleşir. Bu kendi kendini etkileme kapasitesi ise ahlaki faillğe anlam kazandırır. Öz-yaptırımlar da çeşitli ahlaki yükümlülüklerin varlığının birer göstergesi niteliğindedir.

Ahlaki faillik uygulamasının iki yönü vardır: Kısıtlayıcı ve Proaktif. Kısıtlayıcı yön, insana yakışmayan şekilde davranmaktan kaçınma iradesinde kendini belli eder. Proaktif yön ise insanca davranma gücünde belirginlik kazanır. İkinci durumda insanlar özsaygılarıyla inançlar ve sosyal sorumluluklar arasında öyle güçlü bir bağ kurarlar ki, davranışları kendileri için ağır sonuçlara mal olsa bile haksız veya ahlaksız olduğunu düşündüklerine karşı dururlar. Doğru olanı yapmamak, kendi gözünde öz-değer kaybı yaşaması gibi maliyetlere yol açacaktır. Bu yüksek ahlaki düzeyde bireyler hem iyi şeyler yaparlar hem de kötü şeyler yapmaktan kaçınırlar. Rorty'nin (1993) sosyal-pratik ahlak açısından ahlaki benliği analizi, yalnızca kısıtlama ahlakından ziyade sosyal sorumluluklara dayanan proaktif ahlaki vurgulayan bir teorenin başka bir örneğidir.

Bununla birlikte ahlaki standartlar, davranışın içsel düzenleyicileri olarak istikrarlı bir şekilde işlememektedir. Öz-düzenleyici mekanizmalar, bilinçli olarak etkinleştirilmedikçe devreye girmez ve insanlık dışı davranışlara karşı ahlaki öz-yaptırımların askıya alınmasına zemin hazırlayabilecek birçok sosyal ve psikolojik manevra bulunur. Kişisel kontrolün seçici aktivasyonu ve pasifleştirilmesi, aynı ahlaki standartlara sahip kişilerin farklı şartlar altında farklı davranışlarına zemin hazırlar. Şekil 1, içsel kontrol sürecinde kınanması gereken davranışlarda ahlaki öz eleştirinin askıya alındığı durumları göstermektedir. Ahlaki uzaklaşma, (a) davranışın ahlaka aykırı olarak algılanmaması için yeniden yorumlanmasına, (b) failerin zararlı davranışlardaki rollerini en aza indirgeyebilmeleri için eylem

aracının etkinliğine, (c) davranışlardan kaynaklanan sonuçlara veya (d) kurbanları insani açıdan değersizleştirilerek ve onlara yapılanlar için onları suçlayarak yapılan kötü muamelelerin nasıl değerlendirildiğine odaklanabilir. Takip eden kısımlar, bunlara benzer ahlaki uzaklaşma türlerinin her birinin insanlık dışı davranışların gerçekleştirilmesinde ne gibi işlevler gördüğünü resmetmektedir.

Şekil 1. Ahlaki öz-yaptırımların seçici olarak işlediği ve öz-düzenleme sürecinin farklı noktalarında zararlı davranışlardan ayrıştığı mekanizma. [Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory (p. 376), by A. Bandura, 1986, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Copyright 1986 by Prentice Hall. İzin alınarak yeniden basılmıştır.]

Ahlaki Meşrulaştırma

Ahlaki uzaklaşma davranışlarının bir kısmı, davranışın bilişsel olarak yapılandırılması aracılığıyla işler. İnsanlar normal şartlarda kendi davranışlarını ahlaki açıdan meşrulaştırmadıkça ahlakdışı davranışlarda bulunmazlar. Bu ahlaki meşrulaştırma sürecinde zararlı davranış sosyal açıdan saygın veya ahlaki amaçlara hizmet ediyormuş gibi sunulur ve kişisel ve sosyal olarak daha kabul görececek bir hâle sokulur. İnsanlar başkalarına zarar veren davranışlarda bulunurken kendilerini ahlaki birer fail olarak görebilirler ve ahlaki bir zorunluluğa göre hareket edebilirler. Bir alt kültürün onurlu yaşam kurallarına dayanan ahlaki meşrulaştırmalar, sosyal yaptırım ve şiddet araçlarının kullanımındaki bölgesel farklılıkların öngörücüsü olabilir (Cohen & Nisbett, 1994).

Ahlaki meşrulaştırma aracılığıyla gerçekleştirilen yıkıcı davranışlardaki ani radikal değişimler en çarpıcı şekilde askeri davranışlarda açığa çıkar (Kelman, 1973; Skeyhill, 1928). Sosyalleşmiş insanların kendini adanmış savaşçılara dönüşmesi, kişilik yapılarının, saldırganlık dürtülerinin veya ahlaki standartlarının değişmesiyle mümkün olmaz. Daha ziyade, öldürme ahlakını bilişsel olarak yeniden tanımlayarak gerçekleştirilir, böylece kendini kınama süreçlerinden arındırılmış olarak yapılabilir. Şiddet araçlarının ahlaki açıdan gereçlendirilmesiyle, insanlar kendilerini acımasız zalimlerle savaşan, sıkıca bağlı olunan değerleri koruyan, dünya barışını koruyan, insanları boyun eğmekten kurtaran veya ülkelerine olan sadakatin gerekliliklerini yerine getiren bireyler olarak görür. Şiddet içeren güç kullanımının ahlaki olarak meşru olduğu zamanı belirlemek için adil savaş ilkeleri oluşturulmuştur. Bununla birlikte, insanların şiddet araçlarını meşrulaştırmadaki maharetleri göz önüne alındığında, her türlü insanlık dışı davranışa bir ahlaki kılıf uydurulabilmektedir.

Voltaire "Sizi saçmalıklara inandırabilenler, size zulüm de yaptırabilir." derken bunu net olarak ifade etmiştir. Yüzyıllar boyunca doğrucu ideolojiler, dini ilkeler ve milliyetçi zorunluluklar adına sıradan, düzgün insanlar tarafından oldukça yıkıcı pek çok davranış sergilenmiştir (Kramer, 1990;

Rapoport & Alexander, 1982; Reich, 1990). Yaygın etnik savaşlar, korkunç boyutlardaki zulümlere neden oluyor. Farklı açılardan bakıldığında, aynı şiddet eylemleri farklı insanlar için farklı anlamlar taşır. Güç çatışmalarında bir grubun terör faaliyetleri, başka bir grupta kahraman savaşçıların yürüttüğü bir kurtuluş hareketi olarak lanse edilir. Bu nedenle şiddete karşı ahlaki çağrılar genellikle görmezden gelinir. Düşman taraflar kendi militan eylemlerini kutsarlar ancak rakiplerinin eylemlerini ahlaklı gibi görünen barbarlıklar olarak dile getirirler. Her iki taraf da ahlaklı olarak kendini diğer taraftan üstün hisseder.

Örtbas Edici Dil Kullanımı

Dil, eylemlerin dayandığı düşünce kalıplarını şekillendirir. Çeşitli eylemler, nasıl adlandırıldığına bağlı olarak farklı görünümlere bürünebilir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, örtbas edici dil, zararlı bir davranışı saygı duyulan bir davranış gibi göstermek ve buna dair kişisel sorumluluğu azaltmak için oldukça yaygın şekilde kullanılmaktadır. Örtbas etmek zararlı bir silahtır. İnsanlar, saldırganca davranışları aklayarak anlatıldığında, saldırgan olarak adlandırılmaktan daha da fazla acımasız davranabilirler (Diener, Dineen, Endresen, Beaman, & Fraser, 1975).

Gambino (1973), sorumsuzluk dilinin detaylı bir analizinde, farklı örtbas edici ifade türlerini tanımlamıştır. Bu yapının temelinde sterilize dil kullanımı bulunur. Zararlı davranışları masum veya steril bir dille kamufle ederek, o davranışların iticiliği önemli ölçüde azaltılır. Askerler insanları öldürmek yerine "etkisiz" hale getirirler. Bombalama görevleri, bir kamu hizmeti gibi "amaca hizmet etmek" olarak ifade edilir. Saldırıları "temiz, cerrahi darbeler" olur ve birer tedavi edici faaliyet görünümünde sunulur. Bombaların öldürdüğü siviller, dilsel olarak sadece "ikincil zayıf"tır. Bir ABD senatörü, devletin gerçekleştirdiği infazları sterilize etme gayesiyle "İdam cezası, toplumumuzun insan yaşamının kutsallığını tanımasıdır." şeklinde bir söylemde bulunmuştur. Bu unutulmaz güzelleme konuşması ona, ulusal Doublespeak ödülleri üçüncülüğü kazandırmıştır.

Aklayıcı türdeki örtbaslar, insanların zaman zaman yaptıkları hoş olmayan durumlarda yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bazı devlet kurumlarının söylemlerinde insanlar işten kovulmaz, bunun yerine terfi alıyormuş gibi lanse edilip onlara "alternatif kariyer geliştirme" imkânı sağlanır. "Cemaatten çıkarılmak", kişinin kendisinin Baptistler tarafından kovulmasını sağlamasıdır. Watergate duruşmalarında yalanlar "gerçeklerin farklı bir versiyonu" haline gelmiştir. Bir 727'nin istemsizce dönüştürülmüş olması aslında eski bir uçak kazasıdır. Televizyon endüstrisi, insan zulmünün en vahşi türlerinden bazılarını aklayıcı bir şekilde "aksiyon ve macera" programcılığı adı altında üretir ve pazarlar. Göllerimizi ve ormanlarımızı yok eden asit yağmuru, yalnızca "antropojenik olarak türetilen maddelerin atmosferik bir birikimidir." Nükleer enerji endüstrisi, nükleer kazaların zararlı sonuçları için kendine has örtbas edici kullanımları ortaya çıkarmıştır. Bir patlama "enerjik bir parçalanma" olurken, reaktör kazası da "normal bir hata" olarak görülür.

Olayların betimlenmesinde kullanılan failsiz edilgen üslup, kınanması gereken eylemlerin insanlardan ziyade isimsiz güçlerin işi olduğu görünümünü sağlamak için kullanılan başka bir dilsel araçtır (Bolinger, 1982). Sanki insanlar mekanik olarak hareket etmektedirler ancak gerçekte davranışlarının faileri değillerdir. Bu durumda cansız nesnelere bile bazen failere dönüştürülebilmektedir. Polise telefon direğini nasıl yıktığını anlatan sürücüyü düşünün: "Telefon direği üstüme geliyordu, ön tarafıma çarptığında yolundan çekilmeye çalışıyordum."

Meşru bir girişim için kullanılan jargon, gayri meşru bir girişime olumlu bir görünüm kazandırmak için kötüye kullanılır. Nixon yönetimindeki kanunları çiğneyenlerin sözlüğünde, suç komploları bir "oyun planı" olmuştur ve komplocular da sanki en iyi sporcularmış gibi "takım oyuncuları" olarak sunulmuştur. Suç davranışlarının işleyişinde yolsuzluk kelimesi yeni bir boyuta ulaşmıştır.

Avantajlı Karşılaştırma

Avantajlı karşılaştırma, zararlı bir davranışı iyi olarak göstermenin başka bir yoludur. Davranışın nasıl görüldüğü, o davranışın neyle karşılaştırıldığına bağlı olarak renk değiştirebilir. Tezatlık ilkesi kullanılarak, kınanması gereken davranışlar doğru hâle getirilebilir. Teröristler, davranışlarını kendilerini özdeşleştirdikleri insanlara uygulanan yaygın zulümlerle karşılaştırıp, yaptıklarını özverili şehitlik eylemleri olarak görürler. Birbiriyle çelişen insanlık dışı davranışlar ne kadar bariz olursa, kişinin kendi yıkıcı davranışlarının iyilikten yanaymış gibi görünmesi o kadar muhtemeldir. Örneğin, Vietnam'daki büyük yıkımın etkileri, Amerikan askerî müdahalesinin halkı komünist kölelikten kurtarmak olarak tasvir edilmesiyle en aza indirgenmiştir.

Amaca uygun tarihsel bir karşılaştırma aynı zamanda kendini aklama gayesine de hizmet eder. Örneğin, destekledikleri siyasi kişiliklerin yolsuzluklarını savunanlar, olanları geçmişteki rakip yönetimlerin yolsuzluklarının bir rövanşı olarak gösterirler. Şiddet yöntemlerini benimseyenler, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi demokrasilerin, baskıcı yönetimlere karşı şiddet kullanılarak elde edildiğine işaret ederler.

Aklayıcı karşılaştırma, büyük oranda faydacı çizgide ahlaki gerekçelendirmelere dayanır. Faydacı bir bakış açısıyla şiddeti ahlaki olarak kabul edilebilir konuma getirme görevi iki çeşit yorumla kolaylaştırılır. İlk olarak, şiddet barındırmayan seçeneklerin istenen değişimleri sağlamada etkisiz olacağına karar verilir ve böylelikle bunlar değerlendirmeye dâhil edilmez. İkincisi ise kişinin hasımlarından gelecek gerçek veya beklenen tehditlerle yapılan avantajlı karşılaştırmaları içeren faydacı analizler, kişinin zararlı eylemlerinin neden olduğundan daha fazla insanın acı çekmesini önleyeceğini doğrulamaya yöneliktir. Ancak çıkarıcı maliyet-fayda hesabı, belirli durumlarda oldukça kaygan bir zemin oluşturabilir. Gelecek, birçok belirsizlik ve muğlaklığı içinde barındırır. Bu nedenle insanın tahmine dayalı yargısı birçok yanlışlık içerir (Nisbett & Ross, 1980). Sonuç olarak, uzun vadeli insani maliyet ve fayda hesaplamaları genellikle sakıncalıdır. Potansiyel tehditlerin ciddiyetini tahmin etmede çok fazla öznellik bulunmaktadır. Dahası, şiddet genellikle küçük tehditlere karşı bir silah olarak kullanılır, çünkü kontrol edilmezlerse insanların acılarıyla ağır bir bedel ödeyecekleri yere tırmanacak ve yayılacaktır. Sıklıkla kullanılan "domino etkisi", olayların muhtemel seyri ile ilgili bu tür bir tırmandırıcı tahmini yansıtmaktadır. Çekim yasası seçenekler arasından tercih yapmayı meşrulaştırır ancak şiddet içeren seçenekleri tercih etmek genellikle bu yasayı yanlı hâle getirir.

Çelişen gerçekliklerin tespiti ve bunlarla başa çıkmanın en iyi yolunu bulmak, net olmayan bilgilerden hatalı çıkarımlar yapılarak ve sosyal süreçleri saptırarak sağlanırsa sorunlu olabilir. Yargıların dayandığı bilgiler, bu bilgileri toplayan ve yorumlayanların politik yanlışlıklarından etkilenebilir (March, 1982). Sorunların netleştirilmesinde yüzeysel benzetmelerin kullanılması, şiddet araçlarının gerekçelendirilmesine ilişkin yargıların çarpıtılmasına zemin hazırlayabilir (Gilovich, 1981). Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nin başka bir ülke tarafından küçük bir ulusa yönelik totaliter bir tehdide nasıl tepki vermesi gerektiğine karar verirken, insanlar, uluslararası bir krizin Nazi Almanyası'nın siyasi yatıştırılma politikasını temsil eden başka bir Münih'e benzetildiğinde, feci bir askeri karışıklığı temsil eden başka bir Vietnam'a benzetildiğinden daha müdahaleci bir eylem tarzını savundular. Gilovich, Santayana'nın geçmişini unutanların onu tekrar yaşamaya mahkûm olduğuna dair atasözüne yeni bir ekleme yapmıştır: Geçmişle yersiz bir benzerlik görenler, derslerini yanlış uygulamaya meyillidir.

Birlikte kullanılan ahlaki gerekçelendirmeler, arındırıcı dil ve aklayıcı karşılaştırmalar yoluyla zararlı davranışın bilişsel olarak yeniden yapılandırılması, ahlaki kontrolü askıya almak için oluşturulmuş en güçlü psikolojik mekanizmalar kümesidir. Zararlı davranışları yüksek ahlaki amaçlarla bağdaştırmak, yalnızca kendini kınamayı ortadan kaldırmaz aynı zamanda yıkıcı

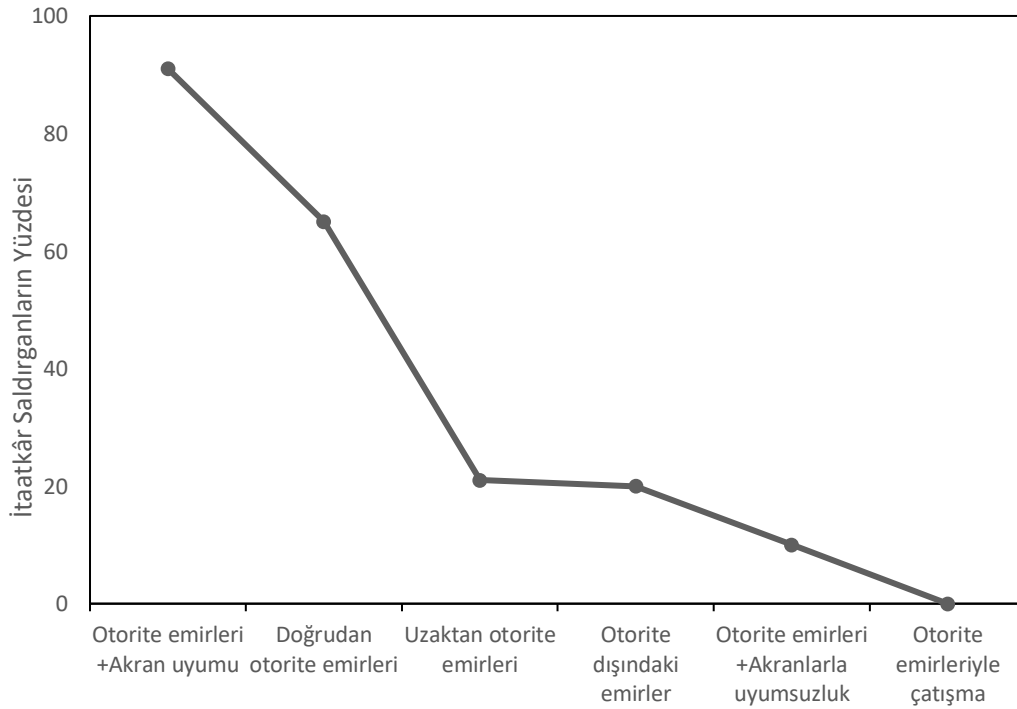
istismarların gerçekleştirilmesinde kendini onaylamayı da sağlar. Bir zamanlar ahlaki açıdan kınanabilen bir durum, bir öz-değerlendirme kaynağına dönüşebilir. Görevliler, bu konularda yetkin olmak için çok çalışır ve yıkıcı başarıları ile gurur duyarlar.

Sorumluluğun Başkasına Atılması

Ahlaki kontrol, insanlar kendi davranışlarının zararlı sonuçlarını kabul ettikleri zaman en iyi şekilde çalışır. Ahlaki uzaklaşmanın ikinci türü, birinin neden olduğu zararda failin rolünü gizleyerek veya en aza indirgeyerek işler. Meşru bir otorite, insanların davranışlarından doğacak sonuçları üstlenirse, insanlar genellikle normalde kabul etmeyecekleri biçimlerde davranırlar (Diener, 1977; Milgram, 1974). İnsanlar davranışları için sorumluluğu başkasında gördüklerinde, davranışların yetkili kişilerin emirleri gereği yapıldığını düşünürler ve kişisel bir sorumluluk hissetmezler. Eylemlerinin asıl faileri olmadıklarını düşünerek hareket ettiklerinden, kendilerini kınamadan da kurtulurlar.

Son derece acımasız davranışlarda sorumluluğun başkasında görülmesi, en korkunç şekilde toplumsal olarak onaylanan toplu infazlarda ortaya çıkar. Nazi hapishane komutanları ve kurmayları, eşi benzeri görülmemiş insanlık dışı davranışlarının sorumluluklarını üstlenmemişlerdir (Andrus, 1969). Sadece kendilerine emredilenleri yerine getirdiklerini iddia etmişlerdir. Sorumluluğu üstlenmeden korkunç emirlere duyulan itaat, My Lai katliamı gibi askeri vahşetlerde de benzer şekilde işlenmiştir (Kelman & Hamilton, 1989).

Sorumluluğun başkasına atılması ile ahlaki kontrolün devre dışı bırakılmasına ilişkin psikoloji araştırmalarında, otorite konumundaki kişiler zarar verici davranışlara kasıtlı şekilde izin verirler ve davranışı sergileyecek olanların yol açtıkları zararlı sonuçlardan kendilerinin sorumlu olduklarını açıkça dile getirirler. Örneğin Milgram (1974), insanlara bunu yapmalarını emrederek ve davranışlarından doğacak tüm sorumluluğu üstlendiğini dile getirerek, onların saldırganlık düzeylerinin artmasına aracılık etmiştir. Şekil 2'de gösterildiği gibi, yıkıcı emirler veren otoritenin meşruiyeti ve yakınlığı ne kadar yüksekse, itaat edenin saldırganlık düzeyi de o kadar yüksek olmaktadır.

Şekil 2. Emirleri veren otoritenin meşruiyeti ve yakınlığının bir işlevi olarak yıkıcı emirlere tamamen itaat edenlerin yüzdesi. Bu şekil, "Obedience to Authority: An Experimental View" adlı çalışmadan elde edilen 5, 7, 13, 15, 17 ve 18 numaralı deneylerdeki verilerden alınmıştır. S. Milgram, 1974, New York: Harper & Row. Telif hakkı 1974, Harper Collins Publisher'a aittir. İzin alınarak uyarlanmıştır.

Zararlı davranışlara ilişkin günlük yaşamdaki yaptırımlar, Milgram'ın (1974) araştırmasındaki doğrudan yetkilendirmeden iki yön itibarıyla ayrılmaktadır. Sorumluluk nadiren bu kadar açıkça kabul edilir. Yalnızca mütevazı otoriteler kendilerini zararlı eylemlere izin vermekle suçlanabilir bırakacaktır. Diğer otoriteler, kişisel ve sosyal nedenlerle genellikle sinsi şekilde zararlı davranışlara zemin hazırlar ve o davranışları desteklerler. Gizli yaptırımlarla davranış tarzları ters düşerse kendilerini toplumsal bir kınamadan koruyabilirler. Nitekim onlar da kendi vicdanlarıyla baş başa yaşamak durumundadırlar. Yaptırımları dolaylı olarak uygulamak, insan zulmüne müsaade etme konusunda özsaygı kaybı yaşamalarına engel olacaktır.

Zararlı planlarda, yetkililer kasıtlı olarak kendilerini durumdan habersiz tutarlar. Dışişleri bakanının İran-Kontra skandalında bir danışmana talimat verdiği gibi: "Bana sadece bilmem gerekenleri anlat." Yetkililer, haksızlığın kanıtını aramazlar. Suç teşkil eden durumlarla ilgili sorular asla sorulmaz ve bu nedenle yetkililer bilmek istemedikleri durumlarla yüz yüze gelmezler. Üst düzey yetkilileri suçlanamaz kılmak için gizli anlaşmalar, onları koruyan sosyal düzenlemeler ve dolaylı yetkilendirmeler kullanılır.

Zararlı uygulamalar kamuoyu ile paylaşıldığında, bu durumlar genellikle yalnızca izin verilen kısımların yanlış anlaşılmasından kaynaklanan münferit olaylar olarak resmi kayıtlara geçer ya da suç, yanlış yönlendirilen veya aşırı ihtiraslı gösterilen ast kadrolara yüklenir. Suçlayıcı yetkilendirme kayıtlarını inceleyen müfettişler, zararlı uygulamaların genellikle tasdiklendiği ve saman altından yürütüldüğü durumlarda görmemiş gibi hareket ederler. Bu incelemelerde de dumanı üstünde silahların suç izleri yerine, sisli belirsizlikler içeren çeşitli karar düzenlemeleri bulunur.

Doğrudan yetkilendirme sisteminden başka temel bir farklılık daha bulunmaktadır. İtaatkâr görevliler, sanki başkalarının akılsız uzantılarıymış gibi, davranışlarının tüm sorumluluğunu üstlenmezler. Tüm sorumluluklarını reddederlerse, ancak o zaman kendilerine söylenenleri yerine getirebilirler. İyi bir memur olmak, ideolojiye dayanan kökleşmiş bir sorumluluk duygusu gerektirir. Bu nedenle iki sorumluluk düzeyi arasında ayırım yapmak önemlidir: Kişinin üstlerine karşı görevi ve kendi davranışlarının sonuçlarından sorumlu olması. En iyi görevliler, yetkililere karşı sorumluluklarını yerine getiren fakat neden oldukları zararlar için kişisel sorumluluk üstlenmeyen kişilerdir. Onlar, kötülüklerini etkili bir şekilde gerçekleştirebilmek için bir görev bilinciyle hareket ederler. Görev duygusuna bağlı kalmaksızın sorumluluklarını reddedenler, otoriteler ortalıkta olmadıklarında görevlerini gerçekleştirirken oldukça güvenilmez olacaktırlar.

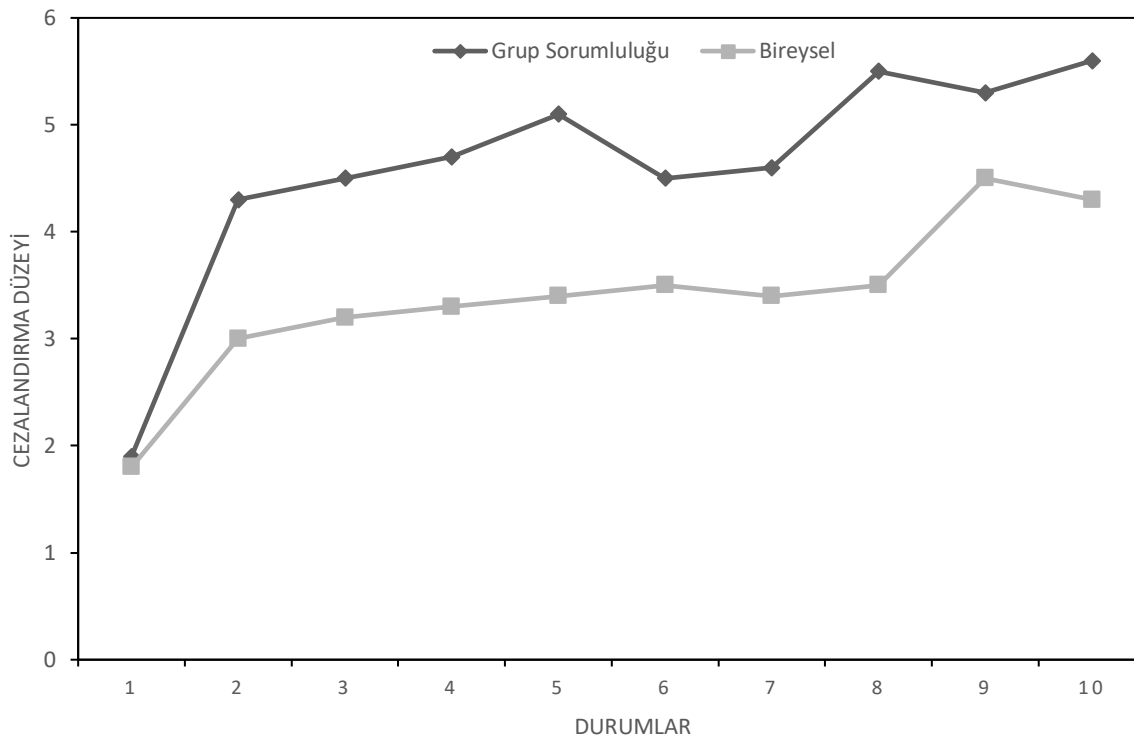
Goldhagen (1996), Alman soykırım piyadelerinin çoğunun gönüllü infazcılardan daha fazlası olduklarını belgelemiştir. Ahlaki uzaklaşma pratikleri, söylemlerini şekillendiren sosyo-politik yapılarda işler ve egemenliklerini etkiler. Kültürel nefretler, ahlaki öz-yaptırımların askıya alınması için düşük eşikler yaratır. Değersizleştirilmiş sınıflarda görülen ve aşağılık olarak nitelendirilen insanlara karşı yapılan insanlık dışı davranışlar, sadece izin verilebilir olmakla kalmaz aynı zamanda haklı olarak görülebilecek hâle gelir.

Sorumluluğun Dağıtılması

Kişisel faillik, zararlı davranış sergilemek adına sorumluluğu dağıtmak suretiyle gizlendiğinde, ahlaki kontrol de zayıflamaktadır. Kelman (1973), kişisel sorumluluk duygusunun yayılmasıyla kişisel

faillik duygusunun gizlendiği durumlara dair detaylı bir analiz gerçekleştirmiştir. Bunu yapmanın birkaç yolu bulunmaktadır. Sorumluluk duygusu, iş bölümü ile yayılabilir ve dolayısıyla azaltılabilir. Pek çok girişim, her biri kendi içinde zararsız görünen alt bölümlere ayrılmış görevler oluşturan birçok insanın hizmetlerine ihtiyaç duyar. Faaliyetler bağımsız alt işlevlerle rutin hale geldikten sonra, insanlar dikkatlerini iş ahlakından çok operasyonel detaylara ve işlerinin verimliliğine kaydırırlar.

Grup olarak karar verme, farklı yönde düşünen insanların da insana yakışmayan türden davranışlar sergilemesine zemin hazırlayan yaygın durumlardan biridir. Herkes sorumluya, kimse kendini bizzat sorumlu hissetmez. Sosyal organizasyonlar, başkalarını olumsuz etkileyecek kararların sorumluluğunu gizlemek adına birtakım mekanizmalar oluşturmak için çaba sarf ederler. Kolektif eylem, ahlaki kontrolü zayıflatmanın hâlâ uygulanan başka bir yoludur (Zimbardo, 1995). Bir grubun gerçekleştirdiği herhangi bir zarar, her zaman diğer grup üyelerinin davranışlarına atfedilebilir (Bandura, Underwood, & Fromson, 1975). Şekil 3 grup olarak mı yoksa bireysel mi yapıldığına bağlı olarak, tekrarlanan durumlarda başkalarına verilen zararın düzeyini göstermektedir. İnsanlar grup sorumluluğu altında, sorumluluğun bizzat kendilerinde olduğu anlardan daha fazla acımasızca davranışlar sergilerler.

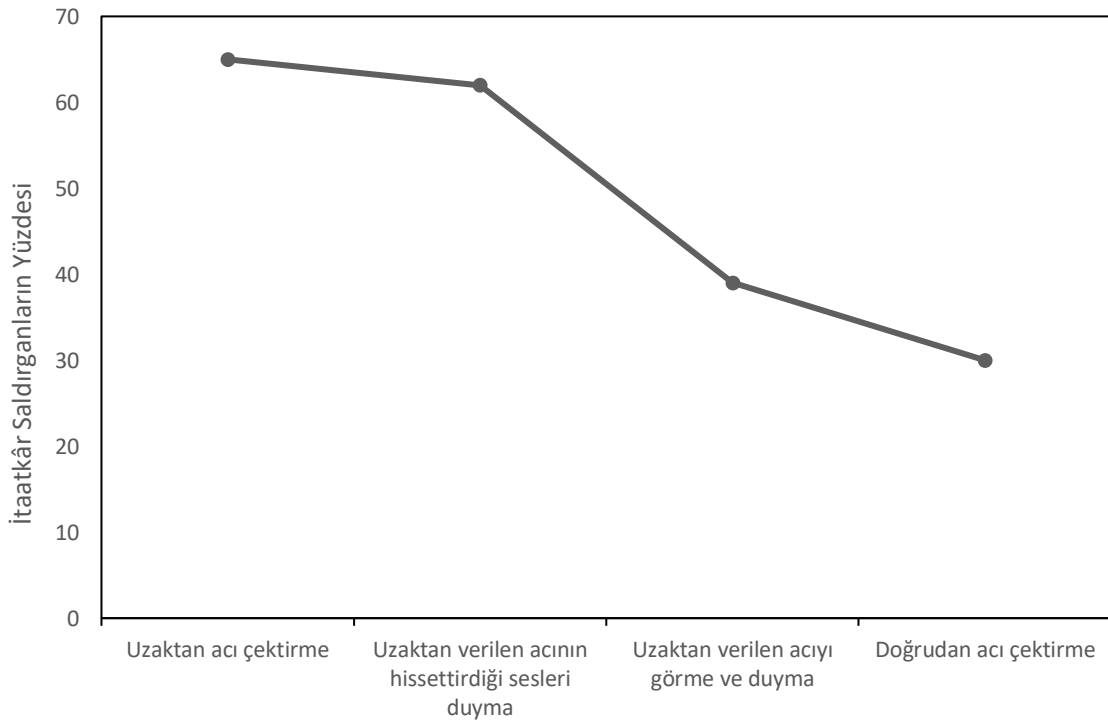
Şekil 3. Cezalandırma şiddetinin bireysel veya grupça ortak şekilde belirlendiği koşullar altında bireylerin cezalandırma düzeyleri. Durumlar cezai yaptırımların uygulanabileceği ardışık zamanları temsil etmektedir. "Disinhibition of Aggression Through Diffusion of Responsibility and Dehumanization of Victims," A. Bandura, B. Underwood, & M. E. Fromson, 1975, *Journal of Research in Personality*, 9, p. 260. Copyright 1975 by Academic Press. İzin alınarak yeniden basılmıştır.

Sonuçların Görmezden Gelinmesi veya Çarpıtılması

Ahlaki kontrolü zayıflatmanın öteki yollarından biri, davranışların etkilerinin göz ardı edilmesi ya da çarpıtılmasıyla ilgilidir. İnsanlar, bireysel çıkar veya toplumsal baskı nedeniyle başkalarına zarar veren eylemler sergilediklerinde, verdikleri zararlarla yüzleşmekten kaçınır veya bu zararı göze küçük

gösterirler. Eğer zararı küçük göstermek işe yaramazsa, zararın kanıtı gözden düşürülebilir. Bir davranışın zararlı sonuçları göz ardı edildiği, önemsizleştirildiği, çarpıtıldığı ya da zararın kanıtlarına inanılmadığı sürece, öz-kınama süreçlerinin devreye girmesi için çok az neden vardır.

Yıkıcı eylemlerin sebep olduğu acıların görünür olmadığı ve bu eylemlerin somut ve geçici etkilerinden haberdar olunmadığı zamanlarda başkalarına zarar vermek daha kolaydır. Ölüm teknolojilerimiz artık son derece ölümcül ve kişiliksiz hâle geldi. Artık, bilgisayar ve lazer güdümlü sistemlerle can alıcı bir isabetle uzaktan kitle imha süreçlerinin yaşandığı bir belirsiz savaş çağındayız. İnsanlar neden oldukları ıstıرابı görüp duyabildiklerinde, dolaylı olarak hissettikleri sıkıntı ve kendini kınama süreçleri, kendilerini kısıtlayıcı bir işlev görmektedir (Bandura, 1992). Şekil 4'te gösterildiği gibi, mağdurların acısı daha belirgin hâle geldiğinde ve kişiselleştirildiğinde, insanlar yetkililerin yıkıcı emirlerine daha az uymaktadır (Milgram, 1974). Saldırganlar, kurbanlarına verdikleri zararı görmediklerinde, güçlü bir bireysel sorumluluk duygusu bile yıkıcı davranışı biraz kısıtlayabilmektedir (Tilker, 1970).

Şekil 4. Mağdurun acısı daha belirgin ve kişisel hâle geldikçe, bir otorite tarafından verilen yıkıcı emirlerle tamamen itaat eden insanların yüzdesi. Bu şekil, "Obedience to Authority: An Experimental View" adlı çalışmada 1'den 4'e kadar olan deneylerdeki verilerden alınmıştır. S. Milgram, 1974, New York: Harper & Row. Telif hakkı 1974, Harper Collins Publisher'a aittir. İzin alınarak uyarlanmıştır.

Vietnam'daki köyüne atılan Napalm bombasından etrafa yayılan ateşle kıyafetleri yanan bir kızın acı dolu çığlıklarını gösteren dehşet verici bir fotoğrafa Pulitzer ödülü verilmiştir. Maruz kalınan yıkımla ilgili gerçekleştirilen bu tek insani hareket, muhtemelen Amerikan halkının savaş karşıtı duygularını kabartmak için gazetecilerin yaptığı sayısız haberden daha fazla etki yapmıştır. Ordu şu anda, rahatsız edici ölüm ve saldırı görüntülerini engellemek için kameramanları ve gazetecileri artık savaş alanlarından uzak tutmaktadır.

Çoğu kuruluş, üstlerin planları yaptığı ve uygulamaları için bunu astlarına iletmediği hiyerarşik bir komuta zinciriyle çalışır. Kişiler yıkıcı sonuçlardan ne kadar uzakta olursa, zararlı etkilerin eylemleri

sınırlayıcılığı o kadar zayıf olur. Hiyerarşik bir sistemde aracı rol üstlenenler için ahlaki kontrolün askıya alınması oldukça kolaydır. Ne kararların sorumluluğunu taşırlar ne de kararları uygular ve zararlı sonuçlardan sorumlu olurlar (Kilham & Mann, 1974).

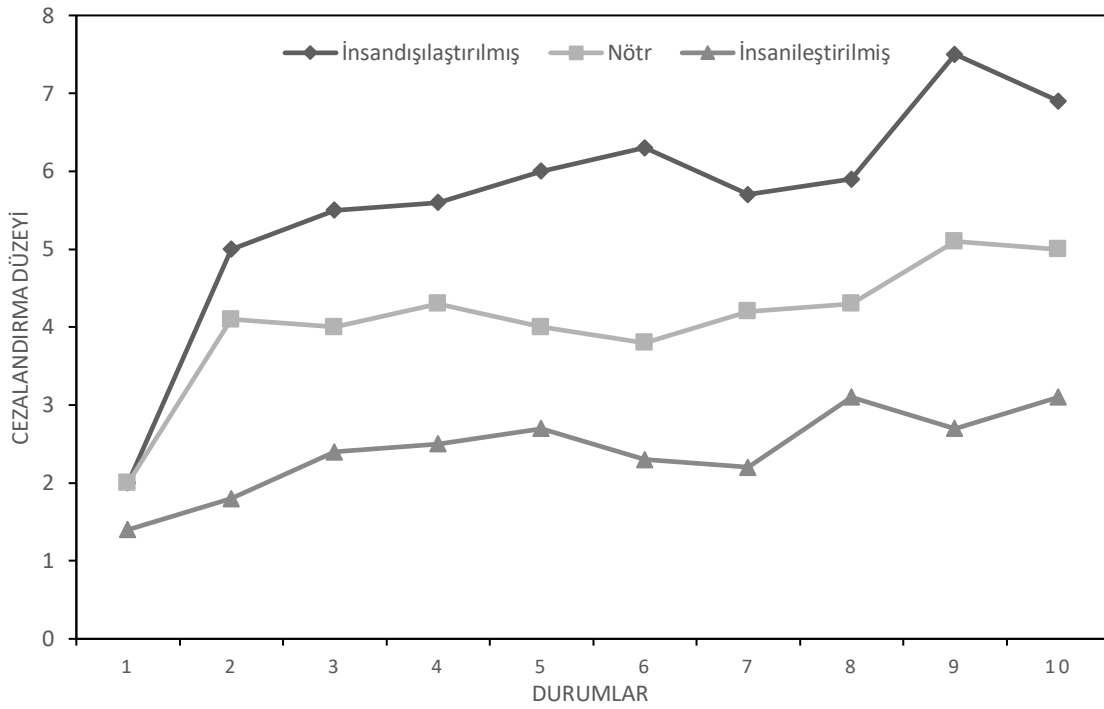
İnsandışılaştırma

Ahlaki uzaklaşma mekanizmalarının son evresi, zararlı davranışların mağdurları üzerinden işler. Ahlaki öz-kınamanın etkisi, failerin kötü davranışlarına maruz kalan insanlara bakışlarına bağlıdır. İnsanların acıyı ve sevgiyi birlikte yaşadığı zamanlarda oluşan karşılıklı ilişkiler, birileri zor duruma düşüğünde empatik bakışın oluşmasının temelini oluşturur (Bandura, 1986). Bir başkasını toplumun bir üyesi olarak algılamak, duyulan benzerlik ve sosyal yükümlülük duygusu vasıtasıyla, empatik duygusal tepkileri harekete geçirir (Bandura, 1992; McHugo, Smith ve Lanzetta, 1982). Kişinin kendini özdeşleştirdiği bireylerin sevinçleri ve acıları, yabancıların veya insani niteliklerden yoksun kalmış bireylerinkinden daha harekete geçirici nitelik taşır. Bu nedenle, insan yerine konulan kişilere kötü davranmak, bireysel sıkıntılara ve kendini kınama süreçlerine maruz kalmadan zordur.

Zalimce bir davranış için kendini kınama özelliği, insanları insani özelliklerinden soyutlayarak askıya alınabilir. Kişiler, insan olarak görülmekten çıkarıldıktan sonra artık duyguları, umutları ve endişeleri olan insanlar değil, insan dışı nesnelere olarak görülürler (Keen, 1986; Kelman, 1973). Akılsız “vahşiler”, “aptallar” ve aşağılık-zavallılar olarak tasvir edilirler. İnsânî düşmanları ortadan kaldırmak öz-kınama süreçlerini zayıflatmıyorsa, onlara şeytani ve kaba nitelikler atfedilerek ortadan kaldırılabilir. Artık onlar, “Şeytani iblisler”, “yozlaşmışlar” ve diğer hayvani yaratıklar haline gelirler. Yunan işkencecilerinin kurbanlarına “solucan” dedikleri gibi, aşağı hayvan formları olarak görüldüklerinde insanları gaddarlaştırmak daha kolaydır (Gibson & Haritos-Fatouros, 1986).

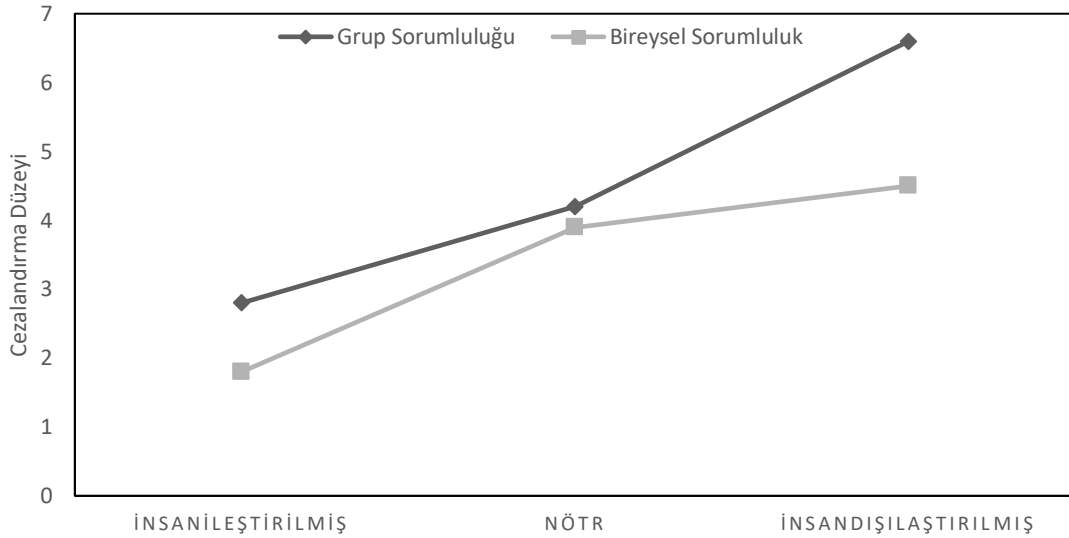
Savaş esnasında devletler, düşmanlarını yok etmeyi kolaylaştırmak için insanlıktan çıkmış, şeytani ve hayvani imgeler takarlar (Ivie, 1980). İnsandışılaştırma süreci, insanlık dışı davranışların gerçekleşmesinde temel bileşenlerden biridir. Levi (1987), bir Nazi kampı komutanına, Nazilerin her halükârda öldürecekleri kurbanlarını aşağılamada neden bu kadar ileri gittiklerinin sorulduğu bir olayı bildirdi. Bu soruya komutan, ürpertici bir şekilde, bu durumun amaçsız bir canilikle ilgisi olmadığı yanıtını vermiştir. Bundan ziyade, gaz odalarında görev yapanların, yaptıkları şeyden daha az sıkıntı duymaları adına kurbanların insandan daha değersiz nesnelere gibi nitelenmesi gerekmektedir.

İnsandışılaştırma ve bireysel sorumluluk duygusunun azaltılmasının ortak etkilerinin zararlarına yönelik deneysel araştırmalarda, bir denetim ekibine yetersiz performans gösterenlere farklı düzeylerde elektrik şoku vererek bir grup problem çözücüyü cezalandırma yetkisi verilmiştir (Bandura ve diğerleri, 1975). Ceza insani, hayvani veya tarafsız terimlerle karakterize edilen deneklere kişisel veya toplu olarak uygulanmıştır. Denetçiler ise uygulanan elektrik şokunun deneklere ulaşmadığını bilmiyorlardı. İnsan dışı olarak gösterilmiş deneklere, insani niteliklerle karakterize edilmiş olanlardan daha cezalandırıcı davranılmıştır (Bandura ve diğerleri, 1975). Şekil 5, insanların cezalandırmasını teşvik etmek için insandışılaştırmanın gücünü göstermektedir.

Şekil 5. İnsanleştirilmiş terimlerle karakterize edilen, herhangi bir karakterizasyonla kişiselleştirilmeyen (nötr) veya insandışılaştırılmış terimlerle tasvir edilen kişilere karşı tekrarlanan durumlarda cezalandırma düzeyleri. "Disinhibition of Aggression Through Diffusion of Responsibility and Dehumanization of Victims," A. Bandura, B. Underwood, & M. E. Fromson, 1975, Journal of Research in Personality, 9, p. 260. Copyright 1975 by Academic Press. İzin alınarak yeniden basılmıştır.

Dağıtılmış bir sorumluluğu insandışılaştırma süreciyle birleştirmek, acımasızlığın düzeyini büyük oranda tırmandırır. Buna karşın, sorumluluğun kişiselleştirilmesi ve başkalarını insan olarak görme, güçlü bir öz-kontrol etkisi sağlar (Şekil 6). Yöneticinin cezalandırıcı bir rol oynamaya yönelik öz-düzenleyici değerlendirme tepkileri, farklı ahlaki uzaklaşma koşulları içinde belirgin farklılıklar göstermiştir. İnsan yerine konulan bireylere yönelik yapılanlar için kişisel sorumluluk üstlenenler, nadiren kendini aklayıcı gerekçeler üretmişlerdir ve tek tip cezai yaptırımların uygulanmasına karşı çıkmışlardır. Buna karşılık, eylemciler insan yerine konulmadığında ve toplu olarak cezalandırıldıklarında, yöneticiler genellikle cezai yaptırımlar için aklayıcı gerekçeler kullanmışlar ve bunları uygulamayla ilgili kendilerini kınama eğiliminde olmamışlardır. Bu özellikle, grup performansını iyileştirmekten ziyade bozan, artan yoğunluklarda cezai yaptırımların işlevsiz bir şekilde uygulandığı durumlarda geçerlidir. Kendini aklayanlar, cezalandırıcı eylemleri onaylamayanlardan daha merhametsiz davranmışlardır.

Şekil 6. Sorumluluğu dağıtmanın ve muhatapların insandışılaştırılmasının bir işlevi olarak cezalandırma düzeyi. "Disinhibition of Aggression Through Diffusion of Responsibility and Dehumanization of Victims," A. Bandura, B. Underwood, & M. E. Fromson, 1975, *Journal of Research in Personality*, 9, p. 264. Copyright 1975 by Academic Press. İzin alınarak yeniden basılmıştır.

Çağdaş yaşamın birçok yönü, kişiliksizleştirme ve insandışılaştırmaya elverişlidir (Bernard, Ottenberg, & Redl, 1965). Bürokratikleşme, otomasyon, kentleşme ve yoğun coğrafi hareketlilik, insanları anonim, kişisel olmayan şekillerde birbirleriyle ilişki kurmaya yönlendirir. Ayrıca insanları iç grup ve dış grup üyeleri olarak ayıran sosyal uygulamalar, insandışılaştırmayı besleyen insani bir yabancılaşma meydana getirir. Tanınmayan yabancı bireyler, tanıdıklardan daha kolay kişiliksizleştirilebilirler.

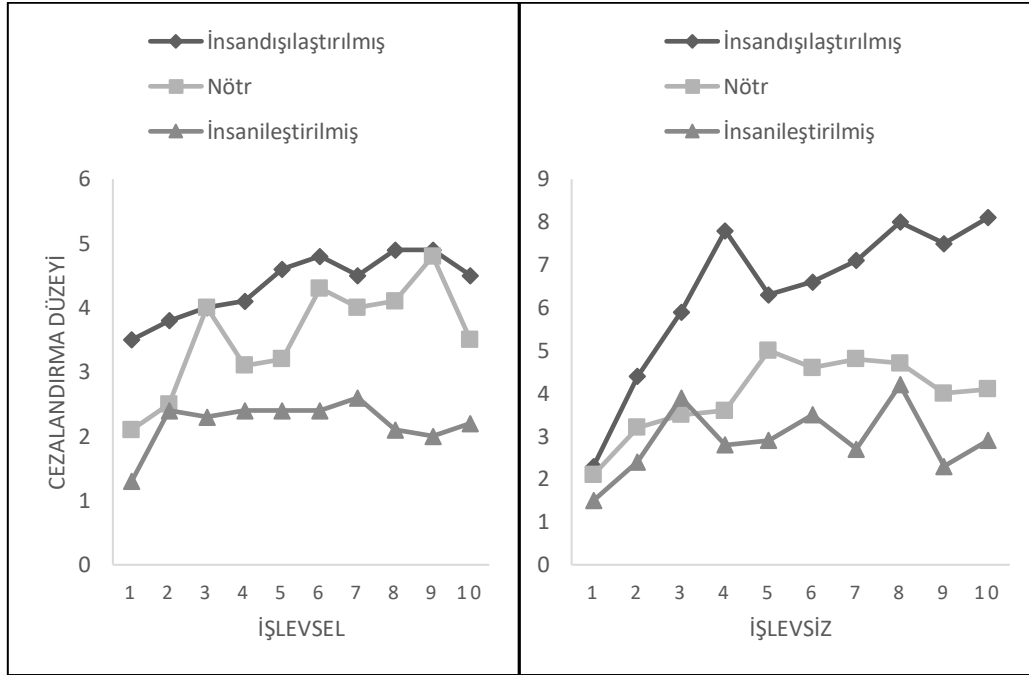
Belli koşullar altında, kurumsal gücü kullanma, güç sahiplerini insanlıktan çıkarma uygulamasını benimsemeye elverişli olacak şekillerde değişir. Bu, otorite konumundaki kişilerin, diğerlerinin davranışlarını kısıtlamak için birkaç güvenceyle o kişilere hükmetme fırsatını ellerine geçirdiklerinde açığa çıkar. Güç sahipleri, üzerinde kontrol sahibi oldukları kişilerin değerini düşürmeye başlarlar (Kipnis, 1974). Rastgele mahkûm veya gardiyan olarak görevlendirilen üniversite öğrencileri bile, tamamen kurgudan ibaret olan bir hapisanede kendilerine yetki verildiğinde, hızla aşağılayıcı, zalimce davranmaya başlarlar (Haney, Banks ve Zimbardo, 1973).

Ahlaki uzaklaşma mekanizmaları üzerine yapılan farklı araştırmalardan elde edilen bulgular, insani vahşetlerin tarihsel kayıtlarıyla uyumludur: İnsanlık dışı davranışların açığa çıkması için, gaddar insanlardan ziyade bunlara elverişli sosyal koşulların oluşması gerekir. Uygun sosyal koşullar sağlandığında, düzgün ve sıradan insanlar olağanüstü zalimlikler yapmaya yönlendirilebilir.

İnsanileştirmenin Gücü

Psikolojik kuramlar ve araştırmalar, başkalarını insanlıktan çıkarma ve kendini temize çıkarma yöntemleriyle insanın acımasız yönünü, insanlardaki caniliği açığa çıkarmanın ne derece kolay olduğunu göstermektedir. Sansasyonel olumsuz bulgular epey dikkat çekicidir. Örneğin Milgram'ın (1974) itaatkâr saldırganlık üzerine yaptığı araştırma, iyi insanların acımasızca davranışlar sergilemeye ikna edilebileceğinin kanıtı olarak genel kabul görmüştür. İşin ilginç taraflarından biri ise, çoğu insanın acımasız otoriter emirler altında bile, uzaktan değil de doğrudan kişisel eylemlerle birine acı çektirip,

aynı zamanda neden olduğu acıya şahit olduğunda, acımasızca davranmayı istememesiyle ilgili bir durumdur (Bandura ve diğerleri, 1975; Milgram, 1974). Cezai yaptırımlar eldeki tek şans olsa ve istenilen sonuçları sağlasa bile, bu gücü kullananlar insan yerine konan bireylere karşı cezalandırıcı davranmaya meyilli değillerdir (bkz. Şekil 7). Buna karşın, cezai yaptırımlar işe yaramadığında, cezalandırma eğilimi insan yerine konmayan bireylere karşı daha fazla işlemeye başlamaktadır. Aşağılık görülen bireylerin cezai muameleye tepki olarak istenilen değişimi göstermemeleri, suçluluklarının ve buna karşılık daha yoğun ceza verilmesi gerektiğinin başka bir kanıtı olarak görülür.

Şekil 7. Muhatapların insandışılaştırılmasının bir sonucu olarak tekrarlanan durumlarda uygulanan cezai yaptırımların düzeyi ve cezalandırma davranışlarının etkinliği. İşlevsel koşul altında, ceza sürekli olarak performansı iyileştirmiştir. İşlevsiz durumda ise ceza genellikle performansı olumsuz etkilemiştir. "Disinhibition of Aggression Through Diffusion of Responsibility and Dehumanization of Victims," A. Bandura, B. Underwood, & M. E. Fromson, 1975, Journal of Research in Personality, 9, p. 264. Copyright 1975 by Academic Press. İzin alınarak yeniden basılmıştır.

İnsanların birbirlerine karşı insanlık dışı davranmalarının yaygınlığı göz önünde bulundurulursa, itaatkâr saldırganlık vurgusu daha iyi anlaşılabilir. Bununla birlikte, başkalarını insan yerine koymanın zalim davranışları engelleme gücünün de önemli bir toplumsal anlamı vardır. İnsanların sosyal bağlarını tanımaları ve birbirlerinin refahında olan menfaatleri, onlara toplumsallık bilincini aşıl原因leyen eylemleri destekleme gayreti sağlar. Ortak insanlık değerlerinin benimsenmesi, başkalarındaki iyi niyetin açığa çıkmasına imkân sağlayabilir.

My Lai katliamı, ahlaki failliğin iki yönünü de gözler önüne sermektedir. Teğmen William Calley liderliğindeki bir Amerikan müfrezesi, 500 Vietnamlı kadın, çocuk ve yaşlı erkeği katletmiştir. Aydınlatıcı analizler, ahlaki öz-yaptırımların acımasız işbirlikçi davranışlardan nasıl ayrıştığını belgelemiştir (Kelman & Hamilton, 1989). Otuz yıl sonra Vietnam Gazileri Anıtı'nda, toplum yanlısı ahlakın muhteşem kahramanlığını onurlandıran bir tören düzenlendi (Zganjar, 1998). Yüceltilen ahlaki cesaret, insancıllaştırmanın olağanüstü gücüne tanıklık ediyor. Genç bir helikopter pilotu olan Hugh Thompson, katliam meydana gelirken bir "bul ve yok et" görevi için My Lai köyünün üzerinden yere iniyordu. Yaralı bir kız gördü, orayı bir duman işaretiyle belirleyip, telsizle yardım istedi. Bir askerin

kıza ateş açtığını görünce dehşete düştü. Sulama kanalındaki insan katliamını ve cesetlere bile ateş açan askerleri görünce, nasıl bir katliamın ortasına düştüğünü anladı.

Kollarında bir bebek ve bacağına sarılmış bir çocukla korku içinde kalan bir kadını görünce - Thompson'ın- proaktif ahlaki hassasiyeti depreşti. Ortak insanlık vicdanını açıklarken şöyle demişti; "Bu insanlar yardım için bana bakıyorlardı fakat onlara yardım etmem imkânsızdı". Orada kalan köylüleri çıkarmak için komutandan yardım istedi. Komutan ise köylülerin alabilecekleri tek yardımın bir el bombası olduğunu ifade etti. Thompson helikopteri köylülerin bulunduğu yere doğru yakınlaştırdı ve helikopterdeki atış yapan arkadaşına, köylülere zarar verecek olan askerlere ateş etmesini emretti. Yardım için eşlik eden savaş helikopterlerine telsizle haber verdi ve geride kalan köylülerden epeyce kişiyi güvenli bir konuma taşıdılar. Tekrar sulama kanalının olduğu bölgeye dönüp, orada annesinin cesedine sarılan iki yaşındaki bir çocuğu bulup kurtardılar. Thompson hissettiği empatik insani bağı şöyle açıkladı: "Evet, evde benim de aynı yaşta bir oğlum var".

Proaktif ahlaki davranış, büyük ölçüde ahlaki faillik mekanizmalarının düzenli işleyişine bağlıdır. Proaktif ahlakta sosyal koşullar eğer doğru olmayan fakat işe yarayan, aşırıya kaçan ve zararlı olan davranışları dikte ederse, insanlar ahlaki ilkelere göre hareket ederler. Zarar verici araçları haklı çıkarmak adına değerli sosyal gayeleri feda etmezler. İnançları için refahlarını feda ederler. Davranışlarından doğan durumların sorumluluklarını üstlenirler. Başkalarının duydukları acıya karşı duyarlıdırlar. Son olarak, başkalarından uzaklaşmak ya da onları insan yerine koymamak yerine ortak insani yönleri odaklanırlar.

Sosyal psikolojide genellikle durumların birey üzerindeki belirleyiciliği vurgulanır. Güçlü bir ahlaki cesaret durumunda, birey, onu başka türlü davranmaya zorlayan durumsal baskılara karşı ahlaki bir fail olarak direnç göstermede başarılı olabilir. Bu tür bir ahlaki kahramanlık, en çarpıcı şekilde, Holokost zulmüne maruz kalmış Yahudileri kurtarmak için uzunca bir süre kendi hayatlarını da tehlikeye atan kurtarıcılarda görülmüştür. Onlar bunu, önceden hiçbirini tanımadıkları kişileri kurtarmak için, hiçbir maddi veya sosyal kazanım beklemeden yapmışlardır (Oliner & Oliner, 1988; Stein, 1988). Başkalarını insan yerine koyma, kendi tehlikede olsa bile kendi çıkarlarını düşünmeden insani eylemlerin benimsenmesine ön ayak olan duygu yüklü öz-yaptırım süreçleriyle empatik duyguları ve güçlü bir sosyal yükümlülük duygusunu kamçılatabilir (Bandura, 1986). Kurtarıcılardan söz edecek olursak, uzun süre korunma gerektirecek ciddi risklere ve ağır yüklerle rağmen, zulme uğrayan bireylerin refahı için duyulan güçlü bir sorumluluk hissi kişisel kaygıların önüne geçmiştir. Kurtarıcılar, davranışlarını olağanüstü bir ahlaki kahramanlık olarak değil, insani bir vazife olarak görmüşlerdir. Koruyucu ilişkilere başlanıldığında ise, sosyal bağların oluşması, empatik ilgi ve ahlaki yükümlülük daha da güçlenmiştir.

Suçu Başkalarına Atma

Birinin düşmanlarını veya içinde bulunduğu durumları suçlaması, kendini aklama süreçlerine hizmet eden başka bir yöntemdir. Bu süreçte insanlar kendilerini, zorla tahrik edilerek zarar verici davranışları yapmak zorunda bırakılan suçsuz kurbanlar olarak görürler. Böyle durumlarda sergilenen cezalandırıcı davranışlar, kavgacı provokasyonlara karşı haklı bir savunma tepkisi olarak görülür. Bu çatışmacı hareketler, haliyle karşılıklı olarak tırmandırıcı eylemleri içerir. Kişi, düşman olarak gördüğü başka bir kişinin yaptığı savunma hareketlerinden birini seçebilir ve kışkırtıcı olarak gösterebilir. Kurbanlar daha sonra kendi kendilerini bu ıstıraba soktukları için suçlanırlar. Kendini aklama süreci, kişinin zararlı davranışını kişisel bir karardan ziyade koşulların zorlaması olarak görmeye de başlayabilir. Suçu başkalarına ya da koşullara yüklemek, yalnızca zararlı eylemlerin mazur görülmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu süreçte kişi kendini haklı hissedebilir.

Meşrulaştırılmış bir suiistimal, kabullenilmiş bir zulümden daha yıkıcı insani sonuçlara yol açabilir. Kılıf uydurulmamış kötü muamele, mağduru değil faili suçlu kılar. Bununla birlikte mağdurlara içinde buldukları kötü durum için ikna edici bir düzeyde suçlama yapıldığında kendilerinin aşağılık bir karakterde olduklarına inanmaya başlayabilirler (Hallie, 1971). Bu nedenle, kendisini haklı çıkarmaya çalışmayan insanlık dışı davranışlara kıyasla, aklanmış insanlık dışı davranışların kurbanlara kendini aşağılama hissi vermesi daha olasıdır. Mağdurların kısmen sorumlu tutuldukları kötü muamelelere maruz kaldıklarını görmek, buna şahit olanların da onları aşağılık görmesine neden olur (Lerner & Miller, 1978). Yüklenen suçluluğun uyandırdığı değersizleştirme ve haksızlığa karşı duyulan kızgınlık, daha fazla kötü muamele için ek ahlaki gerekçeler üretir.

Kademeli Şekilde Ahlaki Uzaklaşma

Ahlaki uzaklaşma mekanizmaları, saygılı kişileri anında zalim kişilere dönüştürmeyecektir. Değişim daha ziyade insanlarda öz-denetleme süreçlerinin yavaş yavaş zayıflamasıyla gerçekleşir. İnsanlar yaşadıkları değişimin farkına bile varamayabilirler. Başlangıçta, biraz rahatsızlık duyarak tolere edebilecekleri agresif davranışlar sergilerler. Tekrarlanan rollerle kendini kınama süreçleri zayıflamaya başladıkça acımasızlık düzeyi artar ve başta tiksindirici görülen davranışlar artık çok az pişmanlık hissi ve kendini kınama duygusuyla sergilenebilir. İnsanlık dışı davranışlar, çok farkına varılmadan bir rutin haline gelir.

Ahlakın peyderpey ortadan kalkması, hükümlülerin gaz verilerek infazına yardım eden bir hapisane gardiyanının durumunda görülmektedir. İnsanları ölüme mahkûm etmek, birinin bunu yapmasını sağlamak için görevin çeşitli basamaklara bölünmesini gerektirir. Gardiyanın görevi, mahkûmun bacaklarını ölüm sandalyesine bağlamakla sınırlıdır. Bu, onu cellat görünümünden kurtarır: “Ben tetiği hiç çekmedim. Ben cellat değildim.” (Marine, 1990). Cellatlar da yoğun şekilde örtbas edici dil kullanımına ihtiyaç duyardı. Bir gardiyan her infaz için ekstra 35 dolar alırdı. Gardiyanlara göre ölümcül gazlar vermek, iyilik yanlısı olarak yeniden isimlendirilip dilsel olarak vaftiz edilip aklandığında, “Bebek bakıcılığı için fena para değil” minvalinde sözler sarf edilirdi. Gardiyan, gerçekleştirilen 126 infaz sürecinde yaşadığı değişimleri şöyle anlatmıştır: “Bacaklarından tutarken onları hiç rahatsız etmedim ama eve gittiğimde bunun üzerine çok düşündüm. Fakat sonra geçerdi ve bu sadece bir işti.” Haney (1997), idam cezalarının çeşitli ahlaki uzaklaşma mekanizmalarını içerecek şekilde nasıl yapılandırıldığına dair sistematik bir analiz sunmuştur. Bu, jüri üyelerinin bir insanı ölüme mahkûm etmelerinin önünü açmaktadır. İnfazlar artık gece yarısında herhangi bir nöbetçi ya da medya organının bulunmadığı vakitlerde gerçekleştirilmektedir. Toplumsal infazlar ise artık sadece gözlerden değil zihinlerden de uzaktır.

Sprinzak (1986, 1990), terörizmin ister sağcı ister solcu olsun, radikal olarak değil daha ziyade kademeli olarak geliştiğine dikkat çekmiştir. Radikalleşme süreci, ahlaki yaptırımların saldırgan davranışlardan kademeli olarak ayrışmasını içerir. Bu süreç, belirli sosyal politikaları değiştirmeye yönelik toplum yanlısı girişimlerle ve düzeni olduğu gibi korumaya çalışan yetkililere muhalefet etmekle başlar. Toplumsal değişimi başarıya yolundaki can sıkıcı başarısızlıklar ile yetkililer ve polisle yaşanan çatışmalar, gittikçe artan bir hayal kırıklığına ve tüm sistemden yabancılaşmaya yol açar. Tırmanan çatışmalar, teröristlerin mevcut sistemi ve onun insanlıktan çıkmış yöneticilerini yok etme çabalarıyla sonuçlanır.

Ölümcül Malların Ticaretinde Ahlaki Uzaklaşma

Şu ana kadar, ahlaki uzaklaşmanın farklı mekanizmalarını kişisel olarak tasvir ettim, tanımladım. Bu mekanizmalar, günlük hayatın akışında, insanlık dışı durumları teşvik etmek için sosyo-yapısal bir bağlamla uyum içinde işlerler. Bu, Thomas'ın (1982) Terpil adlı bir Amerikan silah tüccarının faaliyetlerine yönelik analizlerinde açık şekilde görülmektedir. Terpil, despotlara silah, suikast

ekipmanları ve en yeni teknolojiyle üretilmiş terörist mühimmatı sağlayan biridir. Bu olay özellikle bilgilendiricidir, çünkü insan kıyımı ticareti yapanların bunu tek başlarına yapmadıklarını canlı bir şekilde göstermektedir. Bu kısımlar, saygın işletmelerin yönetiminde yer alan hatırı sayılır kişilerin oluşturduğu bir ağın ahlaki devredışı bırakmasına bağlıdır.

Terpil, Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nda (CIA) gözden düştükten sonra, silah tüccarlığına yönelmiş ve ölüm operasyonlarını, sterilize bir dille "Kıtalararası Teknoloji" adı altında tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılayan meşru bir işletmeyle kamufle etmiştir. İnsani vahşetlere zemin hazırladığı için kendi kendini hiçbir şekilde suçlamamak adına, ticaretini yaptığı silahların ne amaçla kullanılacağına dair bilgi sahibi olmaktan her zaman geri durmuş ve bu durum kendisine sorulduğunda "Bunu asla bilmek istemiyorum." şeklinde yanıtlamıştır. Ölümcül mühimmatların yol açabileceği acı ve ıstıraplar konusunda herhangi bir düşünceden rahatsız olup olmadığı sorulduğunda, bir silah tüccarının insani sonuçları düşünmeyi göze alamayacağını dile getirmiştir: "Gerçekten bu işin sonuçlarını düşünseydim, kesinlikle bu yaptıklarımı yapmaz, işin içinde olmazdım. İşin o tarafını düşünmemelisiniz."

Herhangi bir kendini suçlama belirtisiyle ilgili yapılan araştırmalar, sadece kendini aklamayı türden karşılaştırmaları açığa çıkarmıştır. Terpil, Uganda Devlet Başkanı İdi Amin'e işkence ekipmanları tedarik etme konusunda tereddütleri olup olmadığı sorulduğunda, avantajlı karşılaştırmalar yapıp kendi yaptıklarını gerekçelendiren yanıtlar vermiştir:

"Dow Kimyasal'daki insanların Napalm satmanın sonuçlarını çok da düşünmediğinden eminim. Eğer bunu düşünüyor olsalardı, zaten o fabrikada çalışıyor olmazlardı. Benim araç gereçlerimin nasıl kullanılacağı için benim düşündüğümünden daha fazla sorumluluk hissedeceklerinden çok emin değilim."

Amin'in işkence odalarında işlenen vahşetler hakkında baskı yapıldığında, Terpil yine gayrişahsi görüşünü tekrarlayarak "Ülkeyle duygusal bir bağım yok. Ben sadece tarafsız ve ticari işler yapan biriyim." yanıtını vermiştir. Bu "özel işine" meşruiyet kazandırmak için, ülke dışında gerçekleştirilen gizli İngiliz ve Amerikan operasyonlarına da yardım ettiğini iddia etmiştir.

Bir ölüm endüstrisi operatörünün psikolojik analizi olarak başlayan sürecin kapısı, hiç beklenmedik bir şekilde, dürüst ve vicdanlı insanlar tarafından yürütülen meşru girişimleri destekleyen uluslararası bir ağa çıkmıştır. Terörün ticarileştirilmesi öyle sadece birkaç berbat adamın yaptıklarıyla işlememektedir. Böyle bir iş, operasyonların iş bölümünü yaparak, sorumluluğu paylaşarak veya üzerlerinden atarak ölümcül işlere katkı sağlayan, toplumun hatırı sayılır, üst düzey üyelerinden oluşan dünya çapında bir ağ gerektirir. Bunlardan bir grup, vahşet araçlarının üretimini gerçekleştirir. Diğerleri meşru bir ticari satış için depo sağlar. Bazıları bu ölümcül mühimmatların ülkeler arasında sıkıntısızca taşınması için ithalat-ihracat lisansları alır. Bazıları silahları yasa dışı yollarla ambargolu ülkelere ulaştıran sahte belgeler oluşturur, bazıları da bu ölümcül malların gönderimiyle ilgilenir. Bu dünya çapındaki ağda silah üreticileri; siyasi bağları olan eski hükümet yetkilileri, önemli diplomatik imkânlar ve bağlantılar sağlayan eski diplomatlar, askerler ve istihbarat görevlileri ile silah tüccarları ve nakliyeciler yer alır. Bu işe her türlü katkıyı sağlayanlar yaptıkları işin alt işlevlerini parçalara bölerek ve dağıtarak, kendilerini ölümcül işlerin tarafları olmaktan çok, saygın ve meşru işler yapan ticaret erbabı olarak görmekte dirler.

"60 Dakika" televizyon programının yapımcıları bile Terpil'in kasasına katkıda bulunmuştur ("CBS Paid 2 Fugitives," 1983). Terpil, gizli bir FBI ajanına suikast ekipmanı satarken yakalandıktan sonra kefaletle bırakılıp yabancı bir yerde sığınmacı olmuş, sonrasında da gıyaben yargılanmıştır. Hükümet avukatı, programın baş muhabiriyle, kaçak olan Terpil'le görüşme sağlaması için bir aracıya 12000 dolarlık bir ödeme yapma konusunda bir girişimde bulunmuş, sonrasında da muhabir çeşitli ahlaki uzaklaşma mekanizmalarını işleterek masum olduğunu savunmuştur.

Ahlaki kontrol mekanizmalarının devre dışı bırakılması en kapsamlı şekilde askeri ve siyasi şiddette incelenmiştir. Ancak bunlar hiçbir şekilde buna benzer olağanüstü durumlarla sınırlı değildir. Bilakis, bu tarz mekanizmalar, düzgün insanların rutin şekilde başkalarına zarar vermesi pahasına kendilerine kâr ve çeşitli faydalar sağlayan faaliyetler gerçekleştirdiği günlük durumlarda işlemektedir. Kendini kınamayı devre dışı bırakmak ve benlik saygısını koruyabilmek için kendini aklama girişimlerine ihtiyaç vardır. Örneğin, belirli endüstriler ya ürünlerinin doğası gereği ya da faaliyetlerinin ürettiği çevresel zehirlilik ve bozulma nedeniyle büyük oranda zararlı sonuçlara yol açar. Bu zararlı sonuçları göz ardı etmek veya etkilerini en aza indirmek ya da bunlara ilişkin kanıtları değersizleştirmek, yaygın olarak kullanılan bir ahlaki uzaklaşma mekanizmasıdır. Ürünleri yılda 400.000'den fazla Amerikalıyı öldüren tütün endüstrisi (McGinnis & Foege, 1993), nikotinin bağımlılık yaptığı ve sigara içmenin akciğer kanserine neden olduğu görüşüne yıllarca itiraz etmiştir.

Bu ölümcül ürünün tanıtımına katkıda bulunan geniş destek kadrosunda, vücudun nikotin emilimini hızlandırarak nikotinin etkisini artırmanın bir yolu olarak amonyağı keşfeden yetenekli kimyagerler (Meier, 1998a); tütün bitkilerinin bağımlılık yapan nikotin içeriğini iki katına çıkaran bir tütün tohumunun genetik mühendisliğini yapan yetenekli biyoteknoloji araştırmacıları (Meier, 1998c); sigarayı gençliğin, modernliğin, bağımsızlığın ve kadın özgürlüğünün bir sembolü olarak betimleyen ticari ve reklam şemaları ile genç yaş gruplarını hedefleyen yaratıcı reklamcılar (Dedman, 1998; Lynch & Bonnie, 1994; Meier, 1998b); büyük bir tütün şirketinin yan kuruluşunda, özel tüketim vergilerinden kaçınmak için ayrıntılı bir uluslararası sigara kaçakçılığı operasyonuna girişen uyanık memurlar (Drew, 1998); filmlerinde yüksek bir ücret karşılığında sigara içmeyi kabul eden popüler sinema oyuncuları; en çok bağımlılık yapan madde olmasına rağmen nikotini uyuşturucu mevzuatından muaf tutan ve devletlerin tütün ürünleri ve bu ürünlere dair reklamları kontrol etmesine engel olan yasaları onaylayan milletvekilleri (Lynch & Bonnie, 1994; Public Citizen Health Research Group, 1993); ABD sigaralarının ithalatına engel olan ülkelere yönelik yaptırım tehdidinde bulunan ABD ticaret temsilcileri ve hatta tütün ürünleriyle ilgili düzenlemesi konusunda geri adım atmadığı için Sağlık, Eğitim ve Sosyal Yardım Dairesi başkanını görevden alan Başkan Carter bile bulunmaktadır.

İş dünyasındaki başka bir ahlaki uzaklaşma örneği de silah endüstrisidir. Düşük kalibreli silah satışları azaldıkça, silah endüstrisi üretimde daha ölümcül silahlara ağırlık vermiştir (Butterfield, 1999; Diaz, 1999). Yeni nesil tabancalar, daha öldürücü düzeyde yüksek kalibrelerle ve daha fazla mermi alan şarjörlerle yarı otomatik şekilde daha hızlı ateşlemektedir. Kurbanlar artık daha şiddetli ve daha yüksek ölüm riski taşıyan kurşunlarla yaralanmaktadır. Polis de savunmasız kalmaktan korunmak adına, klasik tabancalardan şiddetli çatışmalarda daha etkili mühimmat içeren yarı otomatik tabancalara geçmiştir. Silah üreticilerini temsil eden bir ticaret grubunun yöneticisi, ürünün öldürücülüğünü önemsizleştiren normal iş uygulamalarıyla avantajlı bir karşılaştırma yaparak üretim değişikliğini haklı çıkarır (Butterfield, 1999). "Tıpkı moda endüstrisi gibi, ateşli silah endüstrisi de insanları ürünlerini satın almaya teşvik etmek için yeni ürünlere özendirmeyi seviyor." O, sosyal gerekçelerle, daha ölümcül silahlara kendini koruma amaçları gibi değerli bir anlam yükler: "Eğer durdurma gücü fazlaysa, o etkili bir silahtır." Bir başka aklayıcı mekanizma da tasarladıkları ve pazarladıkları ölümcül yarı otomatik tabancaların suç amaçlı kullanımı için silah endüstrisini sorumluluktan muaf tutmaktadır:

"Biz silahları kötü adamlar için değil, iyi insanlar için tasarlıyoruz. Silahlar suçluların eline geçerse, bu üreticinin bir hatası değildir. Sorun şu ki bir ürün tasarlayıp onu kimin alacağını garanti edemezsiniz."

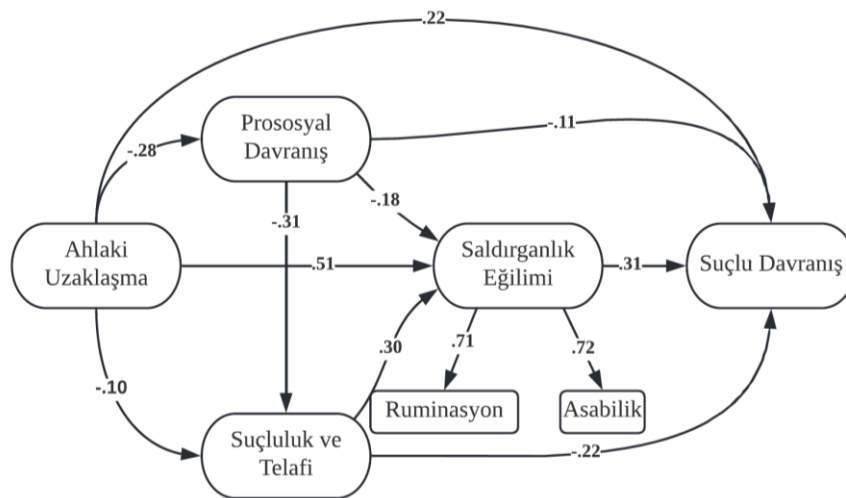
Güney eyaletlerindeki esnek silah yasalarına tâbi olan mağazaların fazla silah tedarik ettikleri iddiasıyla, New York şehri tarafından silah üreticilerine karşı açılan ihmalkâr pazarlama ve dağıtım uygulamalarına ilişkin bir dava, silahların satın alınıp daha sert silah yasalarının geçerli olduğu şehirlerdeki çocuklara ve suçlulara yeniden satıldığının tespitine binaen kazanılmıştır.

Ahlaki uzaklaşma süreçlerinin endüstriyel çapta büründüğü görünümü ve bunların kullanımını kolaylaştıran haklı çıkarıcı aklama çabalarını ve sosyal düzenlemeleri analiz etmek için yapılacak daha çok iş vardır. Ahlaki uzaklaşma uygulamalarının endüstriyel çaptaki örneklerinde ve diğer analizlerde belirtildiği gibi (Bandura, 1973), zararlı kurumsal uygulamalar, seçici şekilde ahlaki uzaklaşma yoluyla zararlı bir işletmenin hizmetindeki uzmanlıklarına ve sosyal etkilerine dayanarak iş yapan, aslında düzgün insanlardan oluşan geniş bir ağ gerektirir. Edmund Burke'nin "Kötülüğün zaferi için gerekli olan tek şey, iyi insanların hiçbir şey yapmamasıdır." şeklindeki aforizması, "Kötülüğün zaferi, çoğu iyi insanın, topluca sebep oldukları insani acılara aldırmadan, ahlaki olarak kayıtsız davranmalarına bağlıdır." özdeyişiyle tamamlanabilir.

Toplumlarda değersizleştirilmiş alt gruplara yönelik kurumsallaşmış ayrımcılığın mağdurlar üzerinde çok ağır etkileri vardır. Ayrımcı uygulamaları gerçekleştirmek için sosyal meşrulaştırmaya, suçun başkalarına atfedilmesine, insan yerine koymamaya, kişisizleştirilmiş kurumlara ve onların neden oldukları zararlı etkilere kayıtsız kalmaya ihtiyaç vardır. Erkek egemen ideolojiler, insan yerine koymama, suçun başkalarına atfedilmesi ve zararlı sonuçların çarpıtılması da kadınların cinsel istismarında önemli bir rol oynamaktadır (Bandura, 1986; Burt, 1980; Sanday, 1997).

Ahlaki Uzaklaşmanın Gelişimi

Ahlaki uzaklaşmanın ölçümündeki gelişmeler, ahlakın bu yönünün hayatta alınan dersleri nasıl geliştirdiği ve etkilediği konusundaki anlayışımız hakkında ilerleme vaad etmektedir. Gelişimsel araştırmalar, ahlaki uzaklaşmanın yaşamın ilk yıllarında bile zaten işlediğini göstermektedir (Bandura, Barbaranelli, Caprara ve Pastorelli, 1996). Zira ahlaki uzaklaşma süreçleri, sosyal uyumsuzluğa ve asosyal eğilimlere zemin hazırlaması muhtemel olan çeşitli durumlara neden olmaktadır. Şekil 8, ahlaki uzaklaşma eğilimlerinin suçlu davranışları üzerindeki etkisinin doğrudan ve dolaylı yollarını göstermektedir (Bandura ve diğerleri, 1996). Çok sık ahlaki uzaklaşma davranışları sergileyenler zararlı davranışlar karşısında duyulan suçluluk duygularından daha az rahatsız olurlar, daha az toplum yanlısıdır ve saldırganlık ile antisosyal davranışlara yatkındır ve sürekli dert yanma ile oç alma eğilimindedirler. Ahlaki uzaklaşma ne kadar yoğunsa ve uç davranışlar için çevre baskısına direnmeyi belirleyecek olan öz-yeterlik algısı ne kadar zayıfsa, antisosyal davranışlara yatkınlık o kadar çok olur (Kwak ve Bandura, 1998). Ahlaki uzaklaşmada cinsiyet farklılıkları, önceki yıllarda pek gözlemlenmemiştir ancak muhtemelen yakın zaman içinde erkekler kızlara göre daha kolay ahlaki uzaklaşma davranışları sergiler hâle geleceklerdir.

Şekil 8. Suç davranışlarının çok değişkenli tespitinde ahlaki uzaklaşmanın etkisi. Tüm etki yolları $p < .05$ düzeyinde anlamlıdır. "Mechanisms of Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency," SEFAD, 2022; (48): 361-384

by A. Bandura, C. Barbaranelli, G. V. Caprara, and C. Pastorelli, 1996, *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, p.370. Copyright 1996 by the American Psychological Association. Yayıncının izniyle yeniden basılmıştır.

Ahlaki gelişim, doğal olarak soyut ahlak ilkeleri üzerinden incelenir. Suç davranışlarında farklılık gösteren ergenler, soyut ahlaki değerlerde mutlaka farklı olmaları gerekmez. Çoğu insan soyut düzeyde erdemlidir. Sınırları net olmayan soyutlamalar, ahlaki öz-yaptırımların seçici olarak devre dışı bırakılmasını sağlayan dinamik süreçleri gizler. Farklılıklar, yaşamın türlü şartları altında gerçekleşen ahlaki uzaklaşmanın kolaylığına bağlıdır. Ergenler arasında, ahlaki uzaklaşmaya yatkın olanlar, davranışlarına karşı ahlaki öz-yaptırımlar uygulayabilenlere göre daha yüksek oranda şiddet, hırsızlık ve diğer antisosyal davranış türleri sergilerler (Elliott & Rhinehart, 1995). Ahlaki uzaklaşma eğilimi yaş, cinsiyet, etnik köken, sosyoekonomik düzey veya dinî mensubiyetten bağımsız olarak hem ağır suçları hem de hafif kabahat içeren suçları ve hırsızlık davranışlarını yordayabilir. Bu öngörücü genel özellik, zararlı davranışlarda öz-düzenleme mekanizmalarının yaygın rolünü doğrular. Çocukların zarar verici işlere karşı ahlaki benimsemeleri, akran modellemesi ve insani çatışmalara barışçıl çözümlerin getirilmesiyle sağlanabilir (McAlister, Ama, Barroro, Peters ve Kelder, 1999).

Kişisel ve Sosyal Yaptırımların Etkileşimi

Ahlakın kendi kendini düzenlemesi, rasyonalistlerin insanı inandırabileceği gibi tamamen intrapsişik bir durum değildir. İnsanlar, içinde buldukları toplumsal gerçekliklerden bağımsız ahlaki failer olarak davranmazlar. Ahlaki faillik, sosyal olarak insanda yerleşiktir ve insanların şahsi ilişkilerini gerçekleştirdikleri yaşam koşullarına bağlı olarak, ahlaki faillik belirli şekillerde işler. Bu gerekçeyle sosyal bilişsel teori, ahlaka etkileşimci bir perspektifle bakmayı içerir. Ahlaki davranışlar, kişisel ve sosyal etkilerin karşılıklı etkileşiminin ürünleridir. Bireyler doğru ve adil olarak gördükleri davranış biçimleri için sosyal olarak cezalandırıldıklarında, öz-yaptırımlar ile sosyal yaptırımlar arasında çatışmalar ortaya çıkar. İlkeli muhalifler ve uyumsuzlar genellikle kendilerini bu çıkmazın içinde bulurlar. Bazıları kendi inandığı doğrular adına refahlarını feda eder. Ayrıca insanlar, ahlaki standartlarını ihlal eden davranışlarda bulunmaları için sosyal baskıya uğradıkları çatışmaları da sıklıkla yaşarlar. Bu tür ahlaki ikilemlere verilen yanıtlar, öz-yaptırımların ve sosyal yaptırımların göreceli gücü ve ahlaki standartların şartlı olarak uygulanmasına bağlıdır.

Sosyoyapısal teoriler ve psikolojik teoriler genellikle insan davranışına dair farklı rakip görüşler olarak görülür ya da bunların farklı nedensellik düzeylerini temsil ettikleri varsayılır. İnsan davranışı, sadece sosyal yapısal faktörler veya psikolojik faktörler açısından tam olarak anlaşılabilir. İnsan davranışlarını bütüncül olarak anlamak, sosyal etkilerin davranışsal etkiler üretmek için psikolojik mekanizmalar aracılığıyla işlediği entegre bir bakış açısını gerektirir (Bandura, 1997). Sorumluluğun dağıtılması ve başkalarına atılması gibi bazı ahlaki uzaklaşma uygulamalarının kökleri, sosyal sistemlerin örgütsel ve otorite yapılarına dayanmaktadır. Toplumların ideolojik yönelimleri ahlaki gerekçelendirmelerin türünü, zararlı uygulamaların onaylanmasını ve toplumun hangi üyelerinin değersizleştirilmiş gruplara dönüştürülme eğiliminde olduğunu belirler. Bu sosyo-yapısal uygulamalar, ahlaki uzaklaşmaya elverişli koşullar üretir. Bununla birlikte, insanlar sosyal sistemlerin hem üreticisi hem de ürünleridir. İnsani ilişkileri kontrol etmek, yönlendirmek ve düzene sokmak için tasarlanan sosyal yapılar, insanın kendi eliyle oluşturduğu şeylerdir. Ayrıca kural yapıları içinde, bunların yorumlanmasında, benimsenmesinde, uygulanmasında, göz ardı edilmesinde veya aktif bir karşı koyuşta kişisel farklılıklar söz konusudur (Burns & Dietz, baskıda).

Daha önce ifade edildiği gibi, sosyal bilişsel teori, sosyal yapı ile kişisel faillik arasındaki karşıtlığa pek girmez (Bandura, 1986, 1997). Sosyoyapısal etkiler, bir dizi alt işlev aracılığıyla çalışan öz-düzenleme mekanizmalarıyla davranışa etki eder. Ne durumsal zorunluluklar (Milgram, 1974) ne de

aşağılık eğilimler (Gillespie, 1971) insan kötülüğünün tamamen yeterli bir açıklamasını sağlamaz. Sosyal bilişsel teoride, hem sosyo-yapısal hem de kişisel faktörler, insanlık dışı davranışların gerçekleştirilmesinde birleşik bir nedensel yapı içinde birbirine bağlı olarak çalışır. Olağandışı nefret biçimleri tipik olarak kişisel, davranışsal ve çevresel etkilerin benzersiz bir etkileşiminden doğar.

Sonuç

İnsan refahına yönelik büyük tehditler, kontrolsüz dürtüsel eylemlerden ziyade çoğu zaman kasıtlı davranışlardan kaynaklanmaktadır. C. P. Snow'un bilgilendirici sözleriyle, "Korkunç suçların çoğu isyandan çok itaat adına işlenmiştir." Yıkıcılığın idelolojileştirilmesi en büyük toplumsal kaygıdır ancak ironik bir şekilde, insanların birbirlerine karşı işledikleri insanlık dışı davranışların psikolojik analizlerinde en çok göz ardı edilen şey de budur. Ahlaki kontrolü devre dışı bırakmak için pek çok psikolojik araç göz önüne alındığında, toplumlar insanlara yapılan zulümleri caydırmak için işi tamamen bireylerin tercihine bırakmaz. Medeni bir yaşamda, kişisel insani kurallara ek olarak, gücün sömürücü ve yıkıcı amaçlarla kötüye kullanılmasına karşı etkili sosyal güvenceler gereklidir.

Kurumsal ve iletişim sistemleri üzerinde sıkı kontrol uygulayan bütüncül sosyopolitik sistemler, farklı bakış açılarını, çıkarları ve endişeleri temsil eden çoğulcu sistemlerden daha fazla ahlaki uzaklaşma eğilimine sahip olabilir. Politik çeşitlilik ve muhalefetin kurumsal olarak korunması, ahlaka yapılan atıflardan şüphe duyulmasına olanak sağlar. Ahlaki iddialara karşı sağlıklı şüphecilik, ahlakın insanlık dışı amaçlarla kötüye kullanılmasına karşı başka bir denetim oluşturur. Halkın medyaya erişiminin sınırlandırılması, zarar verici sosyal politikalar ve uygulamalar üzerindeki karşılıklı etkinin önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Gelişen iletişim teknolojileri sosyopolitik etki tarzını dönüştürmektedir (Bandura, 1997). İnternette sağlanan interaktif iletişim, sosyal kaygılar hakkında zaman, mekân ve ulusal sınırları aşan katılımlı tartışmalar için geniş olanaklar sunmaktadır. Zarar verici sosyal politikalara karşı internet ortamında toplu bir etkileşimin oluşturulması hızlı, geniş kapsamlı ve tekelsel sosyal kontrolden arındırılmış olabilir. Ancak internet iki ucu keskin bir bıçak gibidir. İnternetteki bağımsız yazarlar, elbette, bu filtrelenmemiş ve kontrolden yoksun siyasi forumu, insanlı durumlara olduğu kadar zararlı sosyal uygulamalara da desteği harekete geçirmek için kullanabilirler.

Değişime yönelik çabaların bir kısmı, üst kademelerin liderlik ettikleri zararlı politikalar için hesap verebilirlikten izole eden kurumsal uygulamalara yönlendirilmelidir. İnsanlık dışı faaliyetleri sterilize edici bir dille gizleyen söylemler, bu örtbas edici görünümünden çıkarılıp açık bir görünüme kavuşturulmalıdır. Ahlaki uzaklaşmanın bir kısmı, siyasi amaçlardan ziyade çıkar sağlamayla ilgilidir. İnsanlara zararlı etkileri olan kurumsal uygulamalar izlenmeli, olumsuz yaptırımlara tabi tutulmalı ve bunları değiştirmek için gereken kamu desteğini almak amacıyla insanlara yaygın olarak duyurulmalıdır. İnsanlık dışı uygulamalar ister kurumsal ister örgütsel ister bireysel olsun, insanların insanca davranmak dışındaki seçenekleri olabildiğince daraltılmalıdır.

Çeviri Bilgileri		Translation Information	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.	Ethics Committee Approval:	Exempt from the Ethics Committee Decision.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.	Informed Consent:	No participants.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that there is no conflict of interest.
Telif Hakları:	Bu çevirinin yayınlanabilmesi için ilgili makalenin telif haklarını elinde bulunduran "Sage Publications" kuruluşundan 5271370157469 lisans numarasıyla izin alınmıştır.	Copyrights:	The required permissions for the publication of translation were obtained from "Sage Publications", which holds the copyright of the relevant article, with the license number 5271370157469.

Ethical Statement/Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Ali Koçak)

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Atf Bilgisi / Cited as: Bandura, A. (2022). İnsanlık Dışı Suçlarda Ahlaki Uzaklaşma (A. Koçak, Çev.). *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (48), 361-384. DOI: 10.21497/sefad.1218622

KAYNAKÇA

- Andrus, B. C. (1969). *The infamous of Nuremberg*. London: Fravin.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development: Theory, research and applications* (Vol. 1, pp. 71-129). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Bandura, A. (1992). Social cognitive theory of social referencing. In S. Feinman (Ed.), *Social referencing and the social construction of reality in infancy* (pp. 175-208). New York: Plenum.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.
- Bandura, A., Barbaranelli, C., Caprara, G. V., & Pastorelli, C. (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 364-374.
- Bandura, A., Underwood, B., & Fromson, M. E. (1975). Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims. *Journal of Research in Personality*, 9, 253-269.
- Bernard, V., Ottenberg, P., & Redl, F. (1965). Dehumanization: A composite psychological defense in relation to modern war. In M. Schwebel (Ed.), *Behavioral science and human survival* (pp. 64-82). Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
- Bollinger, D. (1982). *Language: The loaded weapon*. London: Longman.
- Burt, M. R. (1980). Cultural myths and support for rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 217-230.

- Burus, T. R., & Dietz, T. (in press). Human agency and evolutionary processes: Institutional dynamics and social revolution. In B. Wittrock (Ed.), *Agency in social theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Butterfield, M. (1999, February 14). *To rejuvenate gun sales, critics say, industry started making more powerful pistols*. New York Times: International, p. 16.
- CBS reportedly paid 2 fugitives. (1983, September 22). *San Francisco Chronicle*.
- Cohen, D., & Nisbett, R. E. (1994). Self-protection and the culture of honor: Explaining Southern violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 551-567.
- Dedman, B. (1998, March 3). *Executive says he's uncertain about tobacco harm*. The New York Times, p. 16.
- Diaz, T. (1999). *Making a killing: The business of guns in America*. New York: New Press.
- Diener, E. (1977). Deindividuation: Causes and consequences. *Social Behavior and Personality*, 5, 143-156.
- Diener, E., Dineen, J., Endresen, K., Beaman, A. L., & Fraser, S. C. (1975). Effects of altered responsibility, cognitive set, and modeling on physical aggression and deindividuation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, 328-337.
- Drew, C. (1998, December 23). *RJR subsidiary pleads guilty to smuggling*. The New York Times, p. A1.
- Elliott, D. S., & Rhinehart, M. (1995). *Moral disengagement, delinquent peers and delinquent behavior*. Unpublished manuscript, University of Colorado, Institute of Behavioral Science.
- Gabor, T. (1994). *Everybody does it: Crime by the public*. Toronto, Canada: University of Toronto Press.
- Gambino, R. (1973, November/December). Watergate lingo: A language of non-responsibility. *Freedom at Issue*, 22, 7-9, 15-17.
- Gibson, J. T., & Haritos-Fatouros, M. (1986, November). The education of a torturer. *Psychology Today*, 50-58.
- Gillespie, W. H. (1971). Aggression and instinct theory. *International Journal of Psychoanalysis*, 52, 155-160.
- Gilovich, T. (1981). Seeing the past in the present: The effect of associations to familiar events on judgments and decisions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 797-808.
- Goldhagen, D. J. (1996). *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the holocaust*. New York: Knopf.
- Hallie, P. P. (1971). Justification and rebellion. In N. Sanford & C. Comstock (Eds.), *Sanctions for evil* (pp. 247-263). San Francisco: Jossey-Bass.
- Haney, C. (1997). Violence and the capital jury: Mechanisms of moral disengagement and the impulse to condemn to death. *Stanford Law Review*, 49, 1447-1486.
- Haney, C., Banks W. C., & Zimbardo, P. G. (1973). Interpersonal Dynamics in a simulated prison. *International Journal of Criminology & Penology*, 1, 69-97.
- Ivie, R. L. (1980). Images of savagery in American justifications for war. *Communication Monographs*, 47, 270-294.
- Keen, S. (1986). *Faces of the enemy*. New York: Harper & Row.
- Kelman, H. C. (1973). Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers. *Journal of Social Issues*, 29, 25-61.
- Kelman, H. C., & Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kilham, W., & Mann, L. (1974). Level of destructive obedience as a function of transmitter and executant roles in the Milgram obedience paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 696-702.

- Kipnis, D. (1974). The powerholders. In J. T. Tedeschi (Ed.), *Perspectives on social power* (pp. 82-122). Chicago: Aldine.
- Kramer, M. (1990). The moral logic of Hizballah. In W. Reich (Ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp. 131-157). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Kwak, K., & Bandura, A. (1998). *Role of perceived self-efficacy and moral disengagement in antisocial conduct*. Unpublished manuscript, Osan College, Seoul, South Korea.
- Lerner, M. J., & Miller, D. T. (1978). Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin*, 85, 1030-1051.
- Levi, P. (1987). *The drowned and the saved*. New York: Summit.
- Lynch, B. S., & Bonnie, R. J. (Eds.). (1994). *Growing up tobacco free: Preventing nicotine addiction in children and youths*. Washington, DC: National Academy Press.
- March, J. G. (1982). Theories of choice and making decisions. *Transaction: Social Science and Modern Society*, 20, 29-39.
- Marine, C. (1990, March). *Death's doorman*. San Francisco Examiner, p. B5.
- McAlister, A. L., Ama, E., Barroro, C., Peters, R. J., & Kelder, S. (1999). *Promoting tolerance and moral engagement through peer modeling*. Unpublished manuscript, University of Texas Health Science Center, Houston.
- McGinnis, J. M., & Foege, W. H. (1993). Actual causes of death in the United States. *Journal of the American Medical Association*, 270, 2207-2212.
- McHugo, G. J., Smith, C. A., & Lanzetta, J. T. (1982). The structure of self-reports of emotional responses to film segments. *Motivation and Emotion*, 6, 365-385.
- Meier, B. (1998a, February 23). *Cigarette maker manipulated nicotine, its records suggest*. The New York Times, pp. 1, A16.
- Meier, B. (1998b, January 15). *Files of R. J. Reynolds tobacco show effort on youths*. The New York Times, p. A10.
- Meier, B. (1998c, January 8). *U.S. brings its first charges in the tobacco investigation*. The New York Times, p. A17.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. New York: Harper & Row.
- Nisbett, R., & Ross, L. (1980). *Human inference: Strategies and shortcomings of social judgment*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Oliner, S. P., & Oliner, P. M. (1988). *The altruistic personality*. New York: Free Press.
- Public Citizen Health Research Group. (1993). The influence of tobacco money on the U.S. Congress. *Health Letter*, 9(11), 1-7.
- Rapoport, D. C., & Alexander, Y. (Eds.). (1982). *The morality of terrorism: Religious and secular justification*. Elmsford, NY: Pergamon.
- Reich, W. (Ed.). (1990). *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Rorty, A. O. (1993). What it takes to be good. In G. Noam & T. E. Wren (Eds.), *The moral self* (pp. 28-55). Cambridge, MA: MIT Press.
- Sanday, P. R. (1997). The socio-cultural context of rape: A cross-cultural study. In L. L. O'Toole & J. R. Schiffman (Eds.), *Gender violence: Interdisciplinary perspectives* (pp. 52-66). New York: New York University Press.

- Skeyhill, T. (Ed.). (1928). *Sergeant York: His own life story and war diary*. Garden City, NY: Doubleday, Doran.
- Sprinzak, E. (1986, September). *Fundamentalism, terrorism, and democracy: The case of the Gush Emunim underground*. Paper presented at the Woodrow Wilson Center, Washington, DC.
- Sprinzak, E. (1990). The psychopolitical formation of extreme left terrorism in a democracy: The case of the Weathermen. In W. Reich (Ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind* (pp. 65-85). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Stein, A. (1988). *Quiet heroes*. Toronto, Canada: Lester & Orpen Dennys.
- Thomas, A. (1982). *Frank Terpil: Confessions of a dangerous man* [Film]. (Available from Studio Film & Tape, Inc., New York)
- Tilker, H. A. (1970). Socially responsible behavior as a function of observer responsibility and victim feedback. *Journal of Personality and Social Psychology*, 14, 95-100.
- Zganjar, L. (1998, March 5). Forgotten hero of Mai Lai to be honored after 30 years. *San Francisco Chronicle*, p. A9.
- Zimbardo, P. G. (1995). The psychology of evil: A situationist perspective on recruiting good people to engage in anti-social acts. *Research in Social Psychology*, 11, 125-133.
- Zimbardo, P. G. (1995). The psychology of evil: A situationist perspective on recruiting good people to engage in anti-social acts. *Research in Social Psychology*, 11, 125-133.